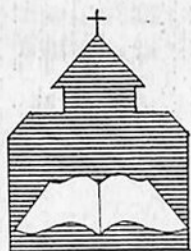

Ռ. Հ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՏՈՄԱՐԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿԸ.
ԹՎԱՐԳՄԱՆԱԿԱՆ ԲՆԱԳԻՏՐԻ
ԺԱՄԱՆԱԿԸ

ԵՐԵՎԱՆ 1993

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
«Մ.ՎԱՐԱՆՂՅԱՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿԳՈՒԹՅՈՒՆ
ԱՐՏԱՔԻՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԻ
ԵՒ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
«ՌՈՍԼԻՆ» ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏՆԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Ռ. Հ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՏՈՄԱՐԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿԸ
ԹԱՐԳՄԱՆԱԿԱՆ ԲՆԱԳՐԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Երեւան 1993

Ռ.Հ.ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

**Վ 301 «ՀԱՅՈՑ ՏՈՄԱՐԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿԸ. ԹԱՐԳՄԱՆԱԿԱՆ
ԲՆԱԳՐԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԸ»** - Եր., Հայաստանի Գ.Ա., «Մ.ՎԱՐԱՆԴ-
ՅԱՆ» հրատարակչություն, 1993 թ., 84 էջ:

Հայոց տոմարական եղանակի ընձեռած հնարավորությունից ելնելով եւ հորագույն մեթոդների կիրառմամբ որոշվել է V-VII դարերում ասորերենից եւ հունարենից թարգմանված ավելի քան 30 բնագրերի ժամանակը, ինչպես եւ հնարավորության դեպքում այդ գործերի թարգմանիչների անունները: Նորովի քննության եւ ենթարկվել հայոց գրերի գյուտի հետ կապված խնդիրները:

Գիրքը նախատեսվում է պատմաբանների, բանասերների, լեզվաբանների, աղբյուրագետների, ճշգրիտ գիտությունների պատմությամբ զբաղվողների, ինչպես եւ վերոհիշյալ հարցերով հետաքրքրվողների, այսինքն՝ ոչ եղ մասնագետների համար:

Վ 0503020913
784(02)-93

ԳՄԴ 63.3(2Հ)

© Հայաստանի Գիտությունների Ազգային հրատարակչություն,
«Մ.ՎԱՐԱՆԴՅԱՆ» հրատարակչություն
1993

Հայերեն գրերի գյուտից¹ հետո, Մաշտոց Վարդապետը, Սահակ կաթողիկոսը եւ մյուս հայ եկեղեցական գործիչները հատկապես ասորերենից եւ հունարենից սկսեցին թարգմանել քրիստոնեական վարդապետությանը նվիրված գրքեր, մեկնություններ, որոնք շարունակվեցին նաեւ հետագայում: Թարգմանական բնագրերի մեծ մասի ժամանակը, ինչպես եւ թարգմանիչները հայտնի չեն: Թարգմանությունների ժամանակի եւ հնարավորության դեպքում նաեւ թարգմանչի որոշման խնդիրը կարետոր է հայ մշակույթի պատմության զարգացման ընթացքի ամենատարբեր հարցեր մեկնաբանելու համար:

Տասնութերորդ դարից սկսած թարգմանական բնագրերի ժամանակի եւ թարգմանիչների հարցերը պարզաբանելու համար հայագետների ջանքերը ուղղված են եղել գրավոր վկայությունների հայտնաբերմանը, որոնց միջոցով փորձ է արվել հիմնավորելու գրական հուշարձանների ժամանակը եւ թարգմանիչը: Այն դեպքում, երբ գրավոր վկայությունները ժամանակակից հեղինակներին են կամ հնագույն հիշատակարանների հետագա ընդօրինակություններ, խնդիրը լուծվել է միանշանակ: Գրավոր տեղեկությունները մեծ մասամբ ուշ շրջանի են եւ հակասական, որի հետեւանքով խնդիրն անհրաժեշտ լուծում չի ստացել եւ կարոտ է լրացուցիչ փաստարկումների, ինչպես եւ նոր ու հիմնավոր մեթոդի՝ հայոց տոմարական եղանակի կիրառման: Այն հնարավորություն է տալիս գրավոր հուշարձանների ժամանակի որոշելը դեռ ավելի հաստատուն գիտական հիմքերի վրա:

Թարգմանական բնագրերի ժամանակին եւ թարգմանիչներին դառնալիս հայագետները առավելապես դիմել են տարբեր գրական հուշարձանների համեմատության եղանակին: Այս մեթոդն ընդունելի է այն ժամանակ, երբ հայտնի է մեկ գրավոր հուշարձանի ստույգ ժամանակը, իսկ մյուսը՝ գոնե վիճելի: Երբ համադրվող բնագրերի ժամանակները ստույգ չեն այդ եղանակի կիրառումը դառնում է իմբնանպատակ, կասկածելի: Գաղտնիք չէ, որ վաղ շրջանի բնագրերի մեծագույն մասի ժամանակները անհայտ են կամ վիճելի:

Թարգմանական բնագրերի ժամանակը որոշելու ստույգ եղանակ է հայոց տոմարականը, որը հիմնավորում կամ հեքում է վերը նշված եղանակների միջոցով թարգմանական բնագրերի ժամանակի որոշումը: Հայոց տոմարական

եղանակի կիրառմամբ թարգմանական հուշարձանների թվագրմանը հպանցիկ անդրադարձել են Ֆ. Կոնիբերը եւ Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը²:

Տոմարական եղանակի օգտագործման եզակի օրինակ ենք գտնում Ֆ. Կոնիբերի մոտ, հատկապես 1904 թ. հրապարակած «Եւթաղի ժամանակը» հոդվածում: Այն բնութայն կառնվի Եւթաղի աշխատանքների թարգմանությունների ժամանակի խնդրին նվիրված հատվածում:

Գ. Տեր-Մկրտչյանը տակավին 1908 թ. եւ 1913 թ. վերցրել է երկու թարգմանական երկերի վկայությունների պարզ դեպքեր եւ որոշել այդ բնագրերի ժամանակը: Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմության» ժամանակի որոշումը հայագետները համարել են ընդունելի, քանի որ առկա է նաեւ Մ. Խորենացու համապատասխան վկայությունը, իսկ Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառութիւն» երկի թարգմանության ժամանակի որոշումը վեճերի առիթ է տվել, քանի որ հայոց տոմարական եղանակի կիրառումը եզակի բնույթ ունեւ, իսկ խնդիրը հիմնավորված չէր: Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառութիւն» հայկական թարգմանության տոմարական հիմքերը կարելի է ճշգրտել, որովհետեւ վկայությունները թեւեւ համարժեք չեն, սակայն բացառել անհնար է:

Այսպիսով, հայոց տոմարական եղանակը նախորդ շրջանում արդյունավետ չի կիրառվել, որովհետեւ հստակորեն չի դրվել խնդիրը ու լուծվել, այն դեպքում, երբ խնդրի մաթեմատիկական ձեւակերպման համար առկա են բոլոր նախադրյալները: Հայոց տոմարական եղանակը հիմնվում է բնագրերի մեջ տեղ գտած համարժեք ամիս-ամսաթվերի վրա, որոնց հիման վրա էլ որոշվում է թարգմանական բնագրերի ժամանակը: Առավել հեշտ է լուծվում այն բնագրերի ժամանակը, որոնց մեջ վկայվել են հուլյան կամ որեւէ անշարժ տոմարի ամսաթվերի համարժեքները: Դժվարություն չեն հարուցում նաեւ այն թարգմանական բնագրերը, որոնք ունեն որեւէ քրիստոնեական տոնի հիշատակություն՝ արտահայտված ամսաթվերի լեզվով: Արտաֆուստ ավելի դժվար է թվում որոշել այն թարգմանական բնագրերի ժամանակը, որտեղ տրվում են հուլյան կամ որեւէ անշարժ տոմարի ամսաթիվը եւ հայոց տոմարի ամիսը, կամ պարզապես բառացի թարգմանություն է. փոխված է միայն անշարժ տոմարի ամսվա անվանումը հայոց տոմարի ամսով:

Մատչելի ներկայացնելու համար թարգմանական բնագրերը դասակարգենք ըստ խմբերի՝ ելնելով տոմարական գուգառեւ ամիս-ամսաթվերի սկզբունքից: Պայմանականորեն առաջին խմբի առաջին ենթախմբի անվանվողը այն բնագրերն են, որոնց մեջ փաստագրվել են հայոց շարժական տոմարի եւ անշարժ տոմարներից որեւէ մեկի համարժեք ամսաթվերը: Ինչպես կտեսնենք

դրանք հեշտությամբ վեր են ածվում տարեթվերի եւ ունեն չորս տարվա ճշտություն. եթե առկա է շաբաթվա օրը, ապա որոշվում է թվականը:

Պայմանականորեն առաջին խմբի երկրորդ ենթախումբը կարելի է անվանել այն թարգմանական բնագրերը, որոնց մեջ տեղ են գտել բրիստոնեական որեւէ տոնի ամսաթիվ: Դրանով եւս որոշվում է ճշգրիտ թվականը, թեւեւ այստեղ կայող են լինել մրցության հավակնող մի քանի թվեր: Երկրորդ խումբը կարելի է բաժանել երկու ենթախմբի: Առաջինը այն բնագրերն են, որտեղ պահպանվել է որեւէ անշարժ տոմարի ամսաթիվ եւ հայոց շարժական տոմարի ամսվա անվանումը, իսկ երկրորդը այն բնագրերն են, որոնց մեջ առկա են բառացի թարգմանությունները; այսինքն՝ վկայվել են անշարժ տոմարի ամսաթվերը, իսկ օտար ամսանվան փոխարեն դրվել են հայոց ամսանունները: Այս խմբի ժամանակը որոշվում է 120 տարվա սահմաններում (միջին արժեքից 60 տարվա):

Դառնա՞մք հայոց տոմարական եղանակի էությունը, որի հիման վրա ձեւակերպեմք խնդիրը: Հայտնի է, որ հայոց տոմարը շարժական էր³: Տոմարական տարին կազմված էր 13 ամսից, որից 12-ը 30-ական օրով, մեկը՝ Ավելեացը՝ հինգ օրից, այսինքն հայոց տոմարական տարին ուներ 365 օր, որը շուրջ մեկ ֆարոդ օրով պակաս էր անշարժ տոմարի, այն է՝ արեւադարձային տարվա տեւողությունից: Դրանով հայոց ցանկացած ամսաթիվ չորս տարին մեկ օրով առաջ էր ընկնում անշարժ տոմարի ամսաթվերի համեմատ եւ 1460 (365·4) տարվա ընթացքում հայոց ամսաթվերը տեղափոխվում էին իրական տոմարական տարվա բոլոր եղանակներով եւ օրերով ու դառնում սկզբնականին: Այդ առանձնահատկության շնորհիվ հայոց տոմարական տարվա յուրաքանչյուր ամսաթիվ իր մեջ պարունակում է տարեթվերի ֆառամյա ֆանակ: Հայոց շարժական տոմարի տարվա որեւէ ամսաթիվ ժամանակի մեջ ուղղահայաց կտրվածքում կրկնվում է հուլյան կամ որեւէ անշարժ տոմարի նույն ամսաթվում միայն 1460 (365·4) տարին մեկ անգամ, իսկ հայոց շարժական ամիսը 120 տարվա (30·4) ժամանակահատվածում (Ավելեաց 5 օրվա համար 20 տարվա (5·4), որոնք նույնպես հավասար են 1460 տարվա (120·12+20): Սահմանափակ ժամանակամիջոցում, այսինքն մեկ օրվա կամ մեկ ամսվա ընթացքում հայոց շարժական եւ հուլյան կամ որեւէ անշարժ տոմարի համարժեքությունը գտնելու համար ակնհայտ է, որ հուլյան ցանկացած ամսաթիվ համարժեք է հայոց շարժական ամսվա օրերին՝ 1-ից 30-ին չորս կամ 120 տարվա (30·4) սահմաններում:

Զիաշված առաջին խմբի երկրորդ ենթախմբի դեպքերը, երբ բրիստոնեա-

կան տոնի օրվա նշումով որոշվում է թարգմանական բնագրի տարեթիվը, առաջին խմբի առաջին ենթախմբի եւ երկրորդ խմբի բնագրերի տարիները կարող ենք որոշել՝ կազմելով հետեւյալ խնդիրը: Ընդունում ենք թարգմանական բնագրում փաստագրված անշարժ տոմարի համարժեք ամսաթիվը հաստատուն, քանի որ անշարժ տոմարը մեկ տարվա իմաստ է պարունակում միայն հորիզոնական կտրվածքում, իսկ հայոց շարժական տոմարի ամիսը ուղղահայաց կտրվածքում, այն է՝ ժամանակի մեջ շարժում ենք 1-ից 30-ը (Ավելեացի համար՝ 1-ից 5-ը): Բնագրերում որեւէ անշարժ տոմարի վերածած հուլյանի համարժեքությունը կարող էր տեղի ունենալ հայոց շարժական տոմարի ցանկացած ամսվա 1-ից ոչ շուտ եւ 30-ից ոչ ուշ: Ակնհայտ է, որ բնագրի թարգմանությունը կարող էր կատարվել անշարժ տոմարի համարժեք ամսաթվի եւ հայոց գուգակչի ամսվա 1-ից 30-ը ընկած ամսաթվերի տարեթվերը ցույց տվող ժամանակահատվածի որեւէ բառամյակում կամ նրա հանրագումարը կազմող 120 տարվա սահմաններում (Ավելեաց ամսի համար՝ 20 տարվա): Այդ ժամանակահատվածը կարող ենք ավելի սահմանափակել, եթե ընդունենք, որ թարգմանությունը կատարվել է միջին տարեթվի սահմաններում, այսինքն՝ միջին տարեթիվը ընդհանուր առմամբ ավելի մոտ է թարգմանության տարուն, քան ծայրակետերի տարեթվերը:

Վերը բերված խնդիրը ֆիզիկամաթեմատիկական գիտությունների դոկտոր Ա. Զիլինգարյանի հետ համատեղ ձեւակերպել ենք մեքենայական մշակման համար:

Ներկայացնենք «Տոմար» ծրագրի համառոտ նկարագրությունը: Ծրագիրը նախատեսում է գտնել հայոց շարժական եւ հուլյան անշարժ տոմարների միջեւ համարժեքություն, մեկնակետ ունենալով գիտականորեն հիմնավորված հայոց թվականության մեկ թվական համարժեք ներկա թվականը եւ ամսաթվերը, այն է՝ 552թ. Նարվասարդի 1 = հուլիս 11 = հինգշաբթի եւ այլն:

Ծրագիրը գրված է TORBO-PASCAL լեզվով համադրելի անձնական համակարգիչ YBMP-ի հետ: Հանձնարարությունը կատարվում է երկխոսական ռեժիմով: Կատարման ժամկետը երեք լուսնի ցիկ անցնում: Թարգմանական բնագրերի տարեթվերի համարժեքությունը որոշվում է սկզբաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա, այն է՝ 1. եթե տրված է հայոց շարժական տոմարի ամիսը եւ հուլյանի ամիս-ամսաթիվը, տարեթվերը որոշվում են 120 տարվա, միջինից 60 տարվա սահմաններում: Այս սահմանները ավելի են նեղանում, երբ բնագրերում առկա են մեկից ավելի ամսաթվեր: 2. եթե տրված է անշարժ եւ շարժական տոմարների ամիս-ամսաթվերը, տարիները

որոշվում են չորս տարվա ճշտությամբ: Եթե տրված է շաբաթվա օրը, տարեթիվը որոշվում է ճշգրիտ, այն է մեկ տարվա ճշտությամբ:

Թարգմանությունների մեջ առկա են բնագրեր, որոնց թվականների որոշման ստորին սահմանը հասնում է ավելի վաղ ժամանակներ, քան հայոց գրերի գյուտի տարին (408թ.): Այն միանգամայն հասկանալի է, ուստի 120 տարվա այդ հատվածն անտեսում ենք: Այլ խոսքով, բացառում ենք այն ժամանակահատվածի տարեթվերը, երբ հայոց գրերը դեռ չէին ստեղծվել, թեև դրանցով որոշ դեպքերում հետադարձ հաշվով որոշվում են բնագրերի գրելու ժամանակները:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ վաղ շրջանի թարգմանությունների մեջ հետադարձ հաշվարկ հիմնականում չի կատարվել: Թարգմանություններում անշարժ ամսվան ու ամսաթվին փոխարինել է թարգմանության ժամանակի հայոց շարժական ամսվա եւ ամսաթվի համարժեքները, հայոց ամսվա անվանումը կամ անշարժ տոմարի ամսաթիվը թարգմանվել է բառացի, իսկ անշարժ ամիսին փոխարինել է հայոց շարժական ամիսը:

Թարգմանական բնագրերի մեջ վկայված ամիս-ամսաթվերը վեր ենք ածել հուլյանի, հիմք ունենալով տոմարի մեկնություններում⁴ (Անդրեաս, Անանիա Շիրակացի, Հովհաննես Իմաստասեր եւ այլն) տեղ գտած համարժեքները դրանք հիմնավորում են մեր նախնիների պատկերացումները անշարժ տոմարների եւ նրանց հայկական համարժեքների մասին, որով մատչելի է դառնում օգտվել մասնագետների կազմած հայոց շարժական եւ հուլյան համարժեք տոմարական աղյուսակներից:

Անհրաժեշտ է խուսափել հնարավոր թյուրիմացությունից: Հովհաննես Սարկավազը հայոց շարժական տոմարը վերածեց անշարժի 12-րդ դարի սկզբներին⁵: Այն կատարեց հետադարձ հաշվով հայոց շարժական տոմարի 429/30թ. հիման վրա, ուստի հայոց անշարժ եւ շարժական տոմարների ամսաթվերը կարող են համընկնել հուլյան կամ որեւէ անշարժ տոմարի ամսաթվերի հետ 428-431 թվերին: Դրանից խուսափելու համար ստացված արդյունքները պետք է ստուգել: Բացի դրանից, մինչեւ խնդրի լուծումը նախօրոք հարկավոր է համեմատել բնագրերի մեջ տեղ գտած ամսաթվերի համարժեքները հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվերի հետ, համոզվելու համար, որ այդ ամսաթվերը հայոց շարժական տոմարով են:

Անցնենք ասորերենից կատարված թարգմանական բնագրերի ժամանակի որոշմանը:

Քննության առնենք այն դեպքերը, երբ ժամանակակից գրավոր վկայություններից հայտնի են բնագրի թարգմանության ժամանակահատվածները եւ նշմարենք թե ինչ է տալիս հայոց տոմարական եղանակով խնդրի լուծումը:

Կորյունի ստույգ տվյալներով⁶ Սուրբ Գիրքը թարգմանվել է ասորերենից գրերի գյուտի (408թ.) անմիջապես հետո: Որոշ փոփոխություններ են մտցրել հետագայում, համեմայն դեպս, Եփեսոսի ժողովից (431թ.) հետո մինչև Սահակ կաթողիկոսի եւ Մաշտոց վարդապետի մահը, այն է՝ 431-442թթ. (ավելի ստույգ՝ 435/6-442թթ.), հունարենի հիման վրա:

Զաֆարիայի մարգարեության (զլ. Ա) մեջ գրված է. «Ի Բսաներորդի եւ չորրորդի մետասներորդ ամսեանն⁸. որ է ինքն արաց, յերկրորդ ամի Դարեհի եղև բան տեսան առ Զաֆարիա մարգարե Բարաբեայ որդւոյ ագովդայ եւ ասէ տեսի ի տեսեան զիշերոյ...»⁹:

Եբրայական 11-րդ ամիսը Շբաթն է, որը Սուրբ Գրքի հունական թարգմանության մեջ, Ն. Ակինյանի վկայությամբ, թարգմանվել է Սաբաթ¹⁰:

Ստանում ենք հետեւյալ համարժեքությունը՝ Շբաթ 24 = փետրվար 8 = Արաց 1-30 = 305/8-421/4թթ.: Ակնհայտ է, որ Աստվածաշնչի թարգմանությունը տեղի է ունեցել 408-424թթ. (միջին տարեթիվը՝ 416թ.), այսինքն Արաց 27-30-ի սահմաններում: Ավելի հավանական է 408-414/5թթ., քանի որ Կորյունի հաղորման համաձայն Սուրբ Գիրքը Սահակ կաթողիկոսը, Մաշտոց վարդապետը, Հովհան Եկեղեցացին (հետագայում խոստովանող), Հովսեփ Պաղնացին, Եզնիկ Կողբացին եւ այլ եկեղեցական գործիչներ սկսեցին թարգմանել գրերի գյուտից (408թ.) անմիջապես հետո: Թարգմանական աշխատանքներին մասնակցած Եզնիկ Կողբացին եւ Հովսեփ Պաղնացին, ինչպես կտեսնենք, 416 թվից եղեսիայում էին: Բացի այդ, Փարպեցու վկայությամբ, Աստվածաշունչը թարգմանվել է Վոամշապուի թագավորի ժամանակ (մահը 414թ.), ուստի Սուրբ Գրքի թարգմանության ժամանակը կարող ենք սահմանափակել 408-414/5 թվականներով:

Եսթրիի հատվածներում գրված է. (զլուս Ը) «Եւ կոչեցին ըզդպիրսն յառաջնում աւուր յամսեանն նիսան՝ որ է արեգ»¹¹:

Գլուխ ԺԱ. «Յամին երկրորդի ի թագաւորութեան Արտաշէսի արքայի մեծի յառաջնումն աւուր ամսոյն Նիսանայ¹², որ է հայերէն արեգ. տեսիլ ետես Մուրդեսա...»: Այս հատվածներում Նիսան 1 = Մարտ 22 = Արեգ 1-30 = 376/9-492/5թթ.: Նախորդ վկայության համարժեքությունից ելնելով, կարելի է պնդել, որ թարգմանության ժամանակ եղել է Արեգ 9-12-ը (Մարտ 22), որը համարժեք է 408-423թթ., ավելի ստույգ Արեգի 9-10-ին. այն է՝ 408-415թթ.: Ինչպես տեսնում ենք, ժամանակակից գրավոր վկայությունների եւ

հայոց տոմարական եղանակի օգնությամբ ստացված տարեթվերը լիակատար համապատասխանություն ունեն:

Հայտնի է, որ Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմություն» աշխատությունը հայերեն է թարգմանվել ասորերենից¹³:

Այդ բնագրի հայերեն թարգմանության մեջ¹⁴, ինչպես եւ Հովհաննես Սարկավազի մոտ¹⁵, որը, դատելով համադրվող բնագրերից, օգտվել է Եվսեբիոսի երկի ավելի հին ու սխալներից զերծ ընդօրինակությունից, տեղ են գտել հետեյալ վկայությունները:

ԵՎՍԵԲԻՈՍ ԿԵՍԱՐԱՑԻ

Այդ ի նմին, ասէ (Անատոլիոսը-Ռ.Վ.) ի տարուջ անդ է նախ ամսագլուխ առաջին ամսոյն (Նիսան 1-Ռ. Վ.), զի նա է սկզբն երկուտասան ամսոց¹⁶, որ ըստ համարոյ եգիպտացոց՝ է նա քսան եւ վեց Պեմանոդայ, իսկ (ըստ) թուոյ ամսոց մակեդոնացոց¹⁷ քսան եւ երկու ադարա¹⁸, այսինքն մետասաներորդ Արեգ ամսեանն: Բայց գտանի արեգակն ի քսան եւ վեց Պեմանոդայ, զի է նա քսան եւ երկու Ադարա, ոչ միայն զի մատնելով մտանէ նա ի հատածն առաջին, այլ եւ զի ունի նա չորս աուրս՝ որով զնաց նա:

(էջ 601)

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԱՐԿԱՎԱԶ

Այդ ի նմին ասէ (Անատոլիոսը-Ռ. Վ.) ի տարուջ անդ ի նախ ամսագլուխ առաջին ամսոյն (Նիսան 1-Ռ. Վ.), զի նա է սկիէ զբն ժբ (12) ամսոց, որ ըստ համարոյ եգիպտացոց է նա ԻԶ (26) պեմեմովթայ, իսկ ըստ թուոյ ասորոց՝ Իբ (22) ադարայ, այսինքն մետասաներորդ արեգ ամսոյ: Բայց գտանի արեգակն ի ԻԶ (26) Պեմեմովթայ, զի նա է ԻԲ (22) ադարայ ոչ միայն զի մատնելով մտանէ նա, ի հատածն առաջին, այլ զի եւ ունի նա չորս աուրս, որով հաւասարի տին ի զիշերոյ:

(էջ 241)

Վերոհիշյալ հատվածում ավելի քան պարզ ասվում է, որ Նիսան 1 = Պեմեմովթ 26 = Ադար 22 = Արեգ 11 = Մարտ 22¹⁹: Անշարժ տոմարներով թե Անատոլիոսի, թե Եվսեբիոսի, թե Կեսարացու երկի թարգմանությունների (ասորերեն

եւ հայերեն) ժամանակ, այսինքն՝ 3-րդ-5-րդ դդ., վերոհիշյալ համարժեքները հաստատուն էին, քանի որ տալիս էին միայն մեկ տարվա պատկեր հորիզոնական կտրվածով, ապա հայկական շարժական տոմարով տվյալ ժամանակահատվածում Նիսան 1 = Պենենովք 26 = Ադար 22 = Մարտ 22 համարժեք էր հայկական շարժական տոմարի տարբեր ամիսների եւ ամսաթվերի, ուստի Արեգ 11-ը գուգակչիւ է այն տարիներին, երբ կատարվել է հայերեն թարգմանությունը:

Հաշվարկն ավելի մատչելի դառնելու համար այդ ամսաթվերը վերածենք ամսվա 1-ի հաշվով, տվյալ դեպքում Արեգ 1-ի²⁰, որպեսզի հետագոտողը ըստուգելու համար կարողանա օգտվել հրատարակված տոմարական աղյուսակներից (ս. Սուրմելյան, Ե. Դյուլորե, Ն. Բադալյան, Բ. Թումանյան եւ այլն²¹), իսկ մեքենայական հաշվումների համար կարող են օգտվել վերը նշված ծրագրերից («Տոմար»²²):

Պարզ է, որ Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմություն» հայերեն թարգմանությունը կատարվել է այն ժամանակ, երբ հայոց շարժական տոմարի Արեգ 1-ը համարժեք էր Մարտի 12-ին, եբրայեցոց Ադարի 26-ին, ասորամակեդոնական Ադարի 12-ին: Այդպիսի համապատասխանություն է եղել միայն 416-419 թթ. ընթացքում:

Եթե դրան ավելացնենք Մովսես Խորենացու տեղեկությունը (գիրք Բ, գլուխ Ժ), որն Եդեսիայի դիվանի գոյությունը փաստարկելիս վկայում է, «մերձավոր վկա եւ երաշխավոր թող լինի Եվսեբիոս Կեսարացու Եկեղեցական պատմության գիրքը, որ մեր երանելի ուսուցիչ Մաշտոցը թարգմանել տվեց հայերեն»: Խորենացու վկայությամբ այն թարգմանվել է հայերեն 408-442 թթ. սահմաններում, իսկ բնագրի ամսաթվերի հաշվումներով 416-419 թթ.: Փոքր ինչ հետո կիմանա՞մ նաեւ Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմության» թարգմանիչների անունները, որոնց մասին վկայում է Կորյունը:

Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմության» մեջ եթե բացակայեր հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվը եւ գրված լիներ միայն ամիսը, այսինքն՝ Արեգը, ապա վերոհիշյալ խնդրի լուծման օգնությամբ կգտնենք հայերեն թարգմանության ժամանակը միջին տարվա սահմաններում: Մարտին 22-ը գուգահեռ ընդունելով Արեգ 1-30-ին, որի համարժեք տարեթվերն են 376/9-492/5 թթ.: Այս տարեթվերի միջին արժեքն է 435: Այն, ինչպես նկատելի է, մոտ է իրական արժեքին, այսինքն՝ 416-419 թթ., քանի որ թարգմանությունը կատարվել է Արեգի 11-ի տարում, իսկ միջին թիվը տալիս է Արեգ 15-ի տարեթվերից մեկը:

Բերվածը բավական է ցույց տալու հայոց տոմարական եղանակով խնդրի լուծման օբյեկտիվ բնույթը եւ միարժեքությունը, ինչպես եւ արդյունքների հավաստիությունը, մանավանդ երբ նախնական համարժեք ամսաթվերը սկզբնաղբյուրները մեզ են փոխանցել անաղարտ:

Դառնանք ասորերենից հայերենի թարգմանած «Վկայք Արեւելից» ժողովածուին: Այդ վկայաբանությունների մեջ հայտնի են ամսաթվեր, որոնք ժամանակը որոշելու²³ հնարավորություն են տալիս: Գոշթազդի (Գոշթազադի) նահատակության մեջ կարդում ենք. «Սպանած երնպատուական Բաջ անուամբ վասն Բրիստոսի յերեւտասան երորդումն յԱրեգամսեան ի հինգշաբաթուջ մեծի շաբաթունգատկի աղուհացից»²⁴:

Բնագրի հայերեն թարգմանիչը Զատիկին նախորդող Մեծ հինգշաբթին համարժեք է ընդունել Արեգի 13-ին: Բնական է, որ նա գալիք Զատիկը ընդունել է Արեգի 16-ին՝ կիրակի օրը: Զատիկը կիրակի օրը՝ Արեգի 16-ին եղել է 394 թ., 408 թ. եւ 422 թ.: Առաջին երկու տարեթվերը բացառում ենք, որովհետեւ 394 թ. հայերեն գրերը դեռեւս չէին հորինվել, իսկ 408 թվի մարտ ամսին հայոց գրերը թեւեւ հավանաբար տեղծվել էին, սակայն դեռեւս հայերենից չէր բերվել եւ թարգմանությունները չէին սկսվել: Ակնհայտ է, որ «Վկայք Երեւելիցի» հայերեն թարգմանության տարեթիվը 422 թվականն է: 422 թ. ինչպես հետետում է աղյուսակից²⁵, Արեգի 10-ին = (Մարտի 20), երկուշաբթի օրը եղել է զարնանային գիշերահավասարի օրը, Արեգ 12-ին (Մարտի 22), Զորեւտասան երորդի օրը, չորեքշաբթի, Արեգ 13-ին (Մարտի 23) Մեծ հինգշաբթին, իսկ Արեգ 16-ին (Մարտի 26) կիրակին՝ Զատիկը: Պարզ է, որ Արեգ 1-ը համարժեք է եղել Մարտի 11-ին, որը ընկնում է 420- 423 թթ.:

«Վկայք Արեւելից» ժողովածուի Բարբաշմենի վկայաբանության մեջ գրված է. «Պսակեցաւ սուրբն Բարբաշմէն վեշտասամաւն, որ վկայեցին ընդ մման, որ աւր տասն եւ ինն էր Բաղոց ամսոյ ըստ թուոյ լուսնոյ»²⁶:

Ե. Տեր-Մինասյանի եւ Լ. Տեր-Պետրոսյանի հաղորդումների համաձայն ասորական բնագրում, որից թարգմանվել է Բարբաշմենի նահատակությունը, երկու տեղում նշանակում է ինն Քանուն խրայ Բադսահրա (ըստ թուոյ լուսնոյ)²⁷: Հայոց թարգմանության մեջ «որ աւր տասն եւ ինն էր Բաղոց ամսոյ ըստ թուոյ լուսնոյ»-ն պետք է սրբագրել «որ աւր ինն էր Բաղոց ամսոյ ըստ թուոյ լուսնոյ» եւ համարել ամսաթվի բառացի թարգմանություն, քանի որ «տասն» բառը զրգական սխալի հետեւանք է²⁸:

Բարբաշենի նահատակությունը դրվել է Քանուն խրա 9-ին = Հունվար 9 = Քաղոց 1-30-ը ստանում են 305/8-421/4 թթ.: Նախորդ վկայության մեջ տեսանք, որ «Վկայք Արեւելից»-ի Գոշթագդի վկայաբանությունը թարգմանվել է 422 թվականին: Այս դեպքում վերոհիշյալ համարժեքությունը տալիս է 421-424թթ., որն ընդգրկում է նաեւ 422 թ., որտեղ Քանուն խրա 9 = Հունվար 9 = Քաղոց 30, այսինքն՝ Քաղոց ամսի վերջին օրը, այն է՝ 30-ը համարժեք է նախորդ վկայության թվականին:

Այդ վկայաբանությունների թարգմանության տարեթվերի որոշումը հնարավորություն է տալիս խոսել Գորիա եւ Շմոնի վկայության մասին, որն ամենայն հավանականությամբ այդ ժողովածուի մասերից էր կամ նույն թարգմանիչների աշխատանքի արգասիք:

Գորիա եւ Շմոնի վկայաբանության մեջ նրանց նահատակությունը դրվել է. «յաւուրն հնգետասաներորդի քաղոց ամսոյ, յորում լուսանայր երեքշաբթին»²⁹: 420-423 թվականների սահմաններում Քաղոց 15-ը համարժեք է Դեկտեմբերի 25-ին: Բնագրում բերված երեքշաբթին հնարավորություն է տալիս որոշելու թվականը, այն է՝ 423 թ. Քաղոց 15 = Դեկտեմբերի 25 = երեքշաբթի:

Ակնհայտ է, որ «Վկայք Արեւելից»-ն ու Գորիա եւ Շմոնի վկայաբանությունը ասորերենից թարգմանվել են հայերեն 5-րդ դարի 20-ական թվականների սկզբներին:

«Վկայք Արեւելից» ժողովածուի հայերեն թարգմանության ստույգ թվականների որոշումը հերքում է հայագիտության մեջ արդեն ընդունված եւ ընդհանրացված այն տեսակետը համաձայն, որի նրա թարգմանիչն Աբրահամ Խոստովանողն է, ինչպես եւ այն տեսակետները ըստ որոնց «Վկայք Արեւելից»-ի հայերեն թարգմանությունը կատարվել է 454-464թթ., 451-462/3թթ եւ 470-ական թվականներին³⁰:

Հայագետների (Գ. Տեր-Մկրտչյան, Ե. Տեր-Մինասյան, Լ. Տեր-Պետրոսյան) համար «Վկայք Արեւելից»-ի թարգմանչի եւ թվականի որոշման համար հիմք է ծառայել Թովմա Արծրունու վկայությունը:

Հետագայում այն անցել է 1456թ. ընդօրինակված (ձեռագիր նո. 993) ճառընտիրին: Ուշագրավ է, որ 12-րդ դարի ընդօրինակությունների մեջ «Վկայք Արեւելից»-ը վերագրվել է Եփրեմ Ասորուն: Քանի որ 12-րդ դարի գրչագրերը ամենայն հավանականությամբ վերցվել են ավելի վաղ օրինակներից, քան Թովմա Արծրունու ժամանակն է, ուստի բացակայում է Աբրահամ Խոստովանողի Թովմա Արծրունու վարկածը: Այդ տեսակետը հերքվում է եղի-

շեի եւ Ղազար Փարպեցու լուսբայմբ: Եղիշեն գրել է Աբրահամ եւ խորեն խոստովանողների վարքը: Սակայն ինչպես Եղիշեն, այնպես էլ Փարպեցին չեն հիշատակում Աբրահամ խոստովանողի կատարած թարգմանությունը: Ուշագրավ է, որ Եղիշեն «Վասն Վարդանանց եւ հայոց պատերազմին» երկում օգտվել է «Վկայք Արեւելից»-ի տարբեր հատվածներից: Ավելին, «Վկայք Արեւելից»-ի «ազդեցությունը Եղիշեի պատմության վրա ուժգին կերպով դրսևորվում է հատկապես Աբրահամի վարքի շարադրամբում³¹»: Եթե այդ թարգմանությունը կրեր Աբրահամ խոստովանողի անունը, ապա Եղիշեն չէր կարող չհիշատակել իր երկի Աբրահամի եւ խորենի վկայաբանությունների մեջ: Էլ չենք ասում, որ նրանք ժամանակակիցներ են՝ փառատեղյակ հիմնական իրադարձություններին:

Ստորեւ կանդրադառնամք «Վկայք Արեւելից»-ի եւ ասորերենից կատարված այլ բնագրերի թարգմանիչներին: Շարունակենք ասորերենից հայերեն կատարված թարգմանությունների ժամանակի որոշման խնդիրը:

* * *

Անցնենք Եփրեմ Ասորու աշխատանքներին: «Մեկնութիւն աւետարանի համաբարբառ զոր արարեալ է Տեառն Եփրեմի խորին ասորոյն» վերտառությունը կրող Եփրեմի չորս ավետարանների մեկնության մեջ կարդում ենք. «Յիւցաւ Եղիսաբէթ ի սահմի ամսեան, ի ժամանակի իբրեւ կատարեաց Զամարիա գաւուրս սպասուն պաշտման իւրոյ: Աւետարանեցաւ Մարիամու, որ օր տասն էր արեգ ամսեան, որպէս եւ Զամարիա, որ օր տասն էր հոռի ամսեան: «Այս, ասէ, վեցերորդ ամիս է նորա»: Այլ օրեմքն հրամայեն՝ եթէ որ օր տասն էր արեգ ամսեանն արգելեցին զգառնն. ըստ նմին թուոյ արգելան գառնն ճշարտութեանն յորավայն կուսին ի ժամանակին յորում լոյսն թագաւորէ եւ այսու յայտ արար՝ եթէ զմերկութիւն Ադամայ եկն նա ծածկել: Եվ ծնաւ նա՝ որ օր վեց էր փաղոց ամսոյ. ըստ յունարեն թուոյ ի ժամանակ՝ յործամ սկիզբն առնէ յաղթել լուսաւորն. զի յայտ արասցէ՝ եթէ պարտավորեցաւ սատանայ եւ յաղթեց Ադամ յաղթեցուցլան ամենայնի»³²:

Եփրեմի չորս ավետարանների համաբարբառի մեկնության ժամանակը որոշելու համար բավական է վերցնել մեկ անվիճելի եւ հավաստի անշարժ տոմարի ամսաթիվ եւ նրա հայկական ամսանվան համարժեքը, այն է՝ «Եւ ծնաւ նա (Քրիստոսը-Ռ. Վ.), որ օր վեց էր փաղոց (= հունվար) ամսոյ ըստ յունարեն թուոյ»: Թարգմանիչը շեշտելով «ըստ յունարեն թուոյ»-ն, բառացի

վերցրել է ամսաթիվը, իսկ անշարժ ամսվա անվանման, այն է՝ Հունվարի ($=$ ասորական Քանուն խրա) փոխարեն տեղադրել է հայոց շարժական ամիս Քաղոցը: Ըստ այդմ ստանում ենք հետևյալ տարեթվերը՝ Հունվար 6 $=$ Քանուն խրա 6 $=$ Քաղոց 1-30 $=$ 317/20-433/8թթ.: Ակնհայտ է, որ եփրեմի չորս ավետարանների մեկնությունը, այսինքն համաբարբառը թարգմանվել է ասորերենից հայերեն 408-436 թթ. սահմաններում (միջին թիվը՝ 422թ.):

Եփրեմի համաբարբառի հաջորդ վկայությունը, այն է՝ «Աւետարանեցաւ Մարիամու, որ օր տասն էր արեգ ամսեան» կարող ենք վերծանել երկու կերպ. մի դեպքում Արեգ 10 համարժեք ընդունենք ասորոց Նիսանի 10-ին ($=$ Ապրիլ 10), համարելով ամսաթիվը՝ 10-ը, բառացի թարգմանություն: Երկրորդ դեպքում, եթե Եփրեմի ժամանակ Մարիամի ավետումը արդեն ընդունված էր Ապրիլի 6-ին, ապա Ապրիլի 6-ը համարժեք ընդունել Արեգի 1-ից 30-ին: Ստանում ենք հետևյալ տարբերակները՝

ա) Ապրիլ 10 $=$ Արեգ 1-30 $=$ 300/3-416/9թթ.

բ) Ապրիլ 6 $=$ Արեգ 1-30 $=$ 316/9-432/5թթ.

Եփրեմը Բրիստոսի ծննդյան ամսաթվի նման չի շեշտել Մարիամի ավետման ամսաթիվը, քանի որ նրա պաշտամունքն ավելի ընդգծվեց Եփեսոսի ժողովից հետո: Նա տվել է ըստ երեսուրթին ասորական Նիսանի 10-ի համարժեքով, որը հայ թարգմանիչը բառացի թարգմանել է Արեգ 10, ուստի կարելի է ընդունելի համարել համաբարբառով. թարգմանության ժամանակը, նշեցանքով սահմանը՝ 408-419թթ.: «Աւետարանեցաւ Մարիամու, որ օր տասն էր արեգ ամսեան, որպէս եւ Զափարիա, որ օր տասն էր հոռի ամսեան» նախադասության մեջ Եփրեմ Ասորին մեկնել է Ղուկաս Ավետարանիչի խոսքերը (Ղուկաս Ա. 13), երբ Տաղավարաց օրը, այն է՝ Թշրին 10-ին ($=$ Սեպտեմբեր 27) հրեշտակը ավետում է Զափարիային (որովհետեւ նրա աղոթքը լսելի եղավ Աստծուն), որ նրա կինը՝ Եղիսաբեթը մի որդի կծնի եւ նրա անունը Հովհաննես կդրվի: Այս հատվածում Թշրին 10 $=$ Հոռի 10, որը ամսաթվի բառացի թարգմանությունն է, ուստի Թշրին 10 $=$ Սեպտեմբեր 27 $=$ Հոռի 1-30 $=$ 360/3-478/9թթ.: Բացառում ենք ինչպես 360/3-ից մինչեւ 408 թվականի, այնպես էլ 419-ից մինչեւ 479 թվականի տարեթվերը, քանի որ բոլոր վկայությունների ամսաթվերը համարժեք են միայն 408-419թթ. սահմաններում: Ի դեպ, վերոհիշյալ բնագրից ստացված ժամանակահատվածի միջին տարեթվի 419-ն է,

ուստի եփրեմ Ասորու համաբարբառի թարգմանության ժամանակը կարելի է ընդունել, ամենայն հավանականությամբ, 416-419թթ.:

Հարկ է նշել, որ եփրեմի ներֆոհիշյալ հատվածում, այն է՝ «Այլ օրէնքն հրամայեն՝ եթէ որ օր տասն էր արեգ ամսեանն, արգելեցեն զգառնն...», երաշայկան Նիսան 10-ի (= Մարտի 31) համարժեքն է Արեգ 10-ը: Այն նույնպես կարելի է վերածել տարեթվերի, այն է՝ 340/3-456/9 թթ., որտեղից բացառելով 340-408թթ. եւ 419-459թթ., համարժեքությունը պահպանելու համար ստանում ենք 408-419թթ., ամենայն հավանականությամբ 416-419թթ.: Այս պնդումը առավել համոզիչ է դառնում, երբ նկատի ենք ունենում թարգմանիչների մասին մեր ունեցած տեղեկությունները, որոնց մասին կիսուս ենք փչ հետո:

Նկատենք, որ եփրեմի համաբարբառի գրվելու ժամանակը հնարավոր է պարզել հետադարձ հաշվով: Եթե համարժեք ընդունենք Հունվարի 6-ը Քաղոց 6-ին, Ապրիլի 10-ը Արեգ 10-ին, ապա բնագրի գրության ժամանակն է 337/340 կամ 336/339 թվականները, իսկ եթե Ապրիլի 6-ը ընդունենք զուգակշիռ Արեգ 10-ին, բնագրի գրելու ժամանակը կլինի 352/355թթ.: Դրանցից թե որ մեկն է եղել բնագրի գրելու ժամանակը, հնարավոր կլինի պարզել լրացուցիչ հետազոտությամբ: Այստեղ միայն նշենք, որ եփրեմի բերած վերոհիշյալ երկու ամսաթվերի համարժեքները տալիս են 337-339 թթ., որը խոսում է հօգուտ բնագրի գրվելու առաջնաշաժ տեսակետին, որը մատնանշում է 330-ական թվերի վերջերը:

Ներկայացնենք եփրեմ Ասորու հին կտակարանի մեկնության տարբերիվը: Նրա «Ղեւտացոց» մեկնության մեջ գրված է. «Յամսեան, ասէ, եւթներորդի ի տասն ատուրն (բնագրում ամսոյն) պահեսցիք եւ խոնարհեսցուսցիք զանձինս ձեր. ամենայն ինչ գործ գործուն՝ յայն ատուր մի գործեցի եւ եթէ յայս պահս, որ տարւոյ տարի լինի, յամենայն մեղք թաղեալ լինին. զոհք եւ փառսքիւնք ընդ էր: Արդ ոչ եթէ ի պատճառս արթուն են այս պահք միայն, այլ վասն ամենայն մեղաց եւ անօրենութեան նոցա: Որ օր եւթն եւ տասն էր մարգաց ամսոյ, էջ ի լեռն է անտի Մովսէս, եւ խորտակեաց զտախտակսն, եւ խարտեաց մանրեաց գորթն. եւ ամիսն եւթներորդ, զի ի նմա ետ նոցա պատուեր հրամանի պահել զպահսն, հոռի ամիս է»³³:

Երբայական յոթերորդ ամսի 10-ը նշանակում է Թշրին 10 = Սեպտեմբերի 27-ին = Հոռի 1-30-ին = 360/3-476/9թթ.: Միջին տարեթիվն է 419թ.: Եթե

ընդունենք, որ բնագրի թարգմանությունը կատարվել է միջին թվի սահմաններում, ապա այն հնարավորություն է տալիս, ընդունել, որ եփրեմի հին կտակարանի մեկնությունը եւս նույն թարգմանիչների աշխատանքի արգասիք է: Հարկ է նկատել, որ չհաշված Սուրբ Գրքի թարգմանությունը, որը, ինչպես նշվեց, եղել է 408- 414/5 թթ., կատարված մյուս թարգմանությունների տարեթվերը տատանվում են 416-429թթ. սահմաններում:

* * *

Ղ. Ալիշանը 1868թ. հրատարակել է «Լաբուրմեայ դիանագիր դպրի եղեսիոյ թուղթ Աբգարու յեղեալ յասորւոյնի ձեռն ս. թարգմանչաց» վերստույթունը կողոլ բնագիրը³⁴: Կարծում ենք վերնագիրը ավելի անաղարտ է փաստագրվել վերջաբանում, այն է՝ «կատարեցաւ թուղթ Աբգարու թագաւորի եւ վարդապետութիւն Աղէի առաքելոյ...»³⁵:

Ասորերենից թարգմանված հայերենի մեջ առկա են հետեւյալ տումարական տեղեկությունները³⁶:

1. Յամի երեքհարիւրորդի քառասներորդի թագաւորութեան Յունաց, ի թագաւորութեան Տիբերայ կայսեր Հոռովմոց յորժամ թագաւորեաց Աբգար որդի Մանովայ արքայի ի միջագետս Ասորոց Յեղեսեայ քաղաքի զկնի երեսուն եւ երկու ամաց որ օր ժԲ էր Տրեայ ամսոյ...»³⁷:

2. «Գրեաց (Աբգարը-Ռ. Վ.) այնուհետեւ թուղթ, եւ տայ տանել առ Քրիստոսի ի ձեռն Ամանայ հաւատարմի: Եւ գնացեալ նորա յԼուհայէ որ օր չորեքտասան էր արեգ ամսոյ, եւ մտեալ նորա յերուսաղէմ որ օր երկուտասան էր Ահկի ամսոյ, չորեքշաբթի օր...»³⁸:

3. «Եւ յետ այլ եւս երից արուրց յորժամ խօսեցաւ զայս ամենայն Աղէ առաքեալ, եւ լուս նաեւ ընկալաւ զվկայութիւն վարդապետութեան եւ քարոզութեան իւրոյ առաջի ամենայն նախարարաց եւ իշխանաց թագաւորին համբարձեալ զձեռս ի վեր, եկաց յաղոթս եւ օրհնեաց զնոսա: Եւ եղեալ զնաց ընդ Արեւելս. եւ յղարկեցին զնա ամենայն բազմութիւն մարդկան: Եւ էր օրն հինգշաբթի, որ օր չորեքտասան էր մարերի ամսոյ»³⁹:

Առաջին վկայությունը կհնարկենք բիշ հետո:

Մեջբերված 2-րդ եւ 3-րդ տեղեկությունների մեջ, չհաշված բովանդակության որոշ տարբերությունների ասորերենից բառացի թարգմանվել են ամսաթվերը եւ շաբաթվա օրերը⁴⁰: Իսկ ամիսները վեր են ածվել հայկականի: Հայտնի են հետեւյալ զուգահեռները.

1. Արեգ 14 = Ադար 14 = Մարտ 14, որտեղից Մարտի 14 = Ադար 14 = Արեգ 1-30 = 408/411-524/527թթ.

2. Ահկի 12 = Նիսան 12 = Ապրիլ 12, որտեղից Ապրիլ 12 = Նիսան 12 = Ահկի 1-30 = 412/5-528/31թթ.:

3. Մարեր 14 = Իար 14 = Մայիս 14, որտեղից Մայիս 14 = Իար 14 = Մարեր 1-30 = 404/7-520/523թթ.:

Գտնված տարեթվերով հստակորեն կարելի է պնդել, որ «թուղթ Աբգարու թագաւորի եւ վկայութիւն Ադեի առաքելոյ» երկն աստրոբեռնից թարգմանվել է հայերեն 412-523թթ (միջինը 467թ.):

Քննության անենք առաջին վկայությունը եւ ապա կատարենք մեր վերջնական հետետւթյունը:

Առաջին վկայության մեջ ամսաթվի բառացի թարգմանությունը բացակայում է: Ասորական բնագրերում այն Թշրին առաջինի 20-րդ օրն է, իսկ հայերեն թարգմանության մեջ՝ Տրե 12: Վերծանման համար կա երկու տարբերակ:

Առաջին տարբերակի դեպքում Թշրին առաջին 20-ը (Հոկտեմբեր 20) պետք է համարժեք ընդունենք Տրե 12-ին, որտեղից Տրե 1 = Թշրին առաջին 9-ին (Հոկտեմբերի 9), ստանում ենք 552-555թթ.:

Երկրորդ տարբերակի դեպքում (Տրե) 12-ը պետք է ընդունել զրեական սը-խալ, քանի որ նախորդ բոլոր վկայություններում ամսաթվերը եւ շաբաթվա օրերը բառացի թարգմանություններ են, փոխվել են միայն ասորական ամսանունները հայոց տոմարի անուններով, ուստի Թշրին առաջին 20-ը (հոկտեմբեր 20) համարժեք ընդունենք Տրե 20-ի դրանով իսկ Թշրին առաջին 20 (հոկտեմբեր 20) = Տրե 1-30, որտեղից ստանում ենք 508/11-624/27թթ.:

Պարզվում է, որ երկու տարբերակի դեպքում էլ Տրե 12-ը կամ Տրե 1 (1-30) ընդօրինակության ժամանակ զրչի հետագա միջամտություն է, որովհետեւ վերոհիշյալ երեք ամսաթվերից ստացված տարեթվերը տալիս են 412-523թթ. սահմանները, իսկ այս դեպքում ամսաթվերի համարժեքով 552/55թթ., ամսվա համարժեքով 508-627թթ. (միջինը 567թ.):

Վերոհիշյալ երեք վկայությունների համարժեքությունից ելնելով ընդամենը ամիս-ամսաթվի փոխարեն պետք է եղած լիներ Սահմի 20, կատանային հետեւյալ տարեթվերը՝

Թշրին առաջին 20 = Հոկտեմբեր 20 = Սահմի 1-30 388/91-504/7 թթ., որոնք համարժեք են վերը նշված տարեթվերին, այսինքն թարգմանիչը տվել է ասորական ամիս ամսաթվերի եւ հայկական ամիսների զուգահեռներով հետեւապես ստանում ենք զուգակշիռ տարեթվերը:

Տրե ամիսը գրչի կողմից կատարված ընդմիջարկություն չհամարելու մի տարբերակ եւս կա: Դա այն է, որ ասորական բնագրում ընդունեմք ամսվա մի մասի սխալ, այսինքն Թշրին առաջին 20-րդի փոխարեն ընդունեմք Թշրին երկրորդ 20-րդ (Նոյեմբեր 20), իսկ հայերենում կունենանք Տրե 20, որտեղից ստանում ենք 374/7-500/3թթ.: Այս դեպքում թարգմանիչի մեկնությունը դառնում է հասկանալի եւ հակասությունը՝ բացատրելի: Ի դեպ Թշրին երկրորդ 20-ը եւ Տրե 12-ը ընդունելու դեպքում ստանում ենք հայոց անշարժ տոմարի համարժեքությունը:

Ելնելով 2-րդ եւ 3-րդ վկայությունների ամիս-ամսաթվերից գտնում ենք, որ «Թուղթ Աբգարու թագաւորի եւ վարդապետութիւն Ադէի առաջելոյ» երկը ասորերենից թարգմանվել է հայերեն 412-523թթ.: Թարգմանիչների մասին վկայված Կորյունի տեղեկություններից դատելով, որի մասին կխոսենք քիչ հետո այդ թարգմանությունը դնում ենք 416-429թթ. սահմաններում: Խորեմացու այդ թարգմանություններից օգտվելու իրողությունը ցույց է տալիս, որ այն արդեն թարգմանված էր 470-ական թվերի վերջերին եւ 480-ական թվերի սկզբներին:

«Թուղթ Կիրոյի եպիսկոպոսի Երուսաղեմացոյ առ Կոստանդինոս թագաւոր վասն երեւելոց լուսոյ խաչին» վերնագիրն կրող բնագրի մեջ գրված է. «... զերանելի ասեմ գլխաւն լուսոյ ճառագայթիւմ փայլեալ յերուսաղեմ տեսաւ զի յաւուրս յայնորիկ սուրբ պնտակոստէին ի գլովս ահականի յերիր ժամ ամենայադ խաչն ի լուսոյ կազմեալ երկնից գեր ի վերայ սրբոյ Գողգոթայի մինչեւ ի սուրբ լեռնն Ձիթենյաց ցուացեալ երեւէր...»⁴¹:

Հայոց Տոնացույցի մեջ, որը փոխառություն էր Երուսաղեմի Տոնացույցից, որից վերցվել է վերոհիշյալ հատվածը, գրված է. «Մայիս ամսոյ որ ար է (7) ժողովին առաջի սրբոյ Գողգոթայի զաւուրն երեւելոյ նշանի խաչին յերկնից»⁴²:

Թողնելով վերոհիշյալ բնագրում հիշատակված Պնտակոստեի խնդիրը հետագա քննության, ասեմք, որ թարգմանիչը Մայիսի 7-ը համարժեք է ընդունել Ահեկանին: Այսպես է ընկալել նաեւ Հովհաննես Սարկավագը⁴³: Ուստի Մայիս 7 = Ահեկան 1-30 = 312/5-428/31թթ., որտեղից պարզ է դառնում Կյուրեղ Երուսաղեմացու «թղթի» հայերեն թարգմանության ժամանակը, այն է՝ 408-431թթ. (միջին տարեթիվն է 419թ.): Ավելի հավանական է Ահեկանի 27-29-ի

սահմանների տարեթվերը 416-427թթ., եթե նկատի ունենք թարգմանիչների մասին մեր ունեցած պատկերացումը: Այդ մասին խոսք կլինի ֆիչ հետո:

Դառնամք Պենտակոստեի խնդրի բնութքանը:

Կյուրեղ Երուսաղեմցու վերոհիշյալ բնագրի մեջ ասվում է, որ Սուրբ խաչի երեսալը երկնում կապվել է Պենտակոստեի օրվա հետ: Նկատենք, որ Պենտակոստեն չի եղել մայիսի 7-ին, երբ Զատիկը սկսել են տոնել գարնանային գիշերահավասարից հետո: Այն նշել են ամենավաղը Մայիսի 11-ին, ամենաուշը՝ Հունիսի 18-ին, ուստի Սուրբ խաչի երեսալը Պենտակոստեի օրը Մայիսի 7-ին կարող էր տեղի ունենալ այն ժամանակահատվածում, երբ Զատիկը տոնում էին հրեաների հետ միասին, ավելի որոշակի Զատիկը պետք է եղած լիներ Մարտի 19-ին, իսկ Պենտակոստեն դրանից հաշված 50-րդ օրը՝ Մայիսի 7-ին:

- Այս հակասությունը լուծելի է միայն այն դեպքում, երբ ընդունենք, որ Սուրբ խաչի երեսալը տեսականորեն կապվել է նաև Պենտակոստեի օրվա հետ: Այն, ինչպես հայտնի է շարժական տոն էր եւ նրա կատարման ամսաթվերը տատանվում էին կապված Զատիկի տոնի օրերի հետ 49 օրվա տարբերությամբ, թեեւ, ինչպես տեսանք վերեւում, Սուրբ խաչի երկնից երեսալու օրը Երուսաղեմի Տոնացույցում ընդունել են հաստատուն օր, այն է՝ Մայիսի 7-ին:

Եթե ընդունենք Սուրբ խաչի երեսման եւ Պենտակոստեի օրերի տեսական կապը, ապա բնագրում առկա հակասությունը կարող ենք լուծել հետևյալ ձևով: 408-431թթ., որով ընդհանրապես թվագրել ենք Կյուրեղի «թղթի» հայերեն թարգմանությունը, Պենտակոստեն Ահեկան ամսին եղել է 414թ (Մայիսի 10 = Ահեկան 280 եւ 417թ. (Հունիս 10 = Ահեկան 30), իսկ մյուս տարիներին Պենտակոստեն նշել են Մարտի տարբեր օրերին: Պարզ է, որ Կյուրեղի «թղթի» հայերեն թարգմանությանը հիպոթետիկ տարին կարող էր լինել միայն 417 թվականը, քանի որ 414թ. ինչպես ֆիչ հետո կտեսնենք, հայ թարգմանիչները դեռևս չէին մեկնել Ասորիք թարգմանություններ կատարելու նպատակով: Այս դեպքում թարգմանիչը բնագրի մեջ պետք է գրեր ոչ թե «սուրբ Պենտակոստեին ի գլուխ Ահեկանի», այլ՝ «Սուրբ Պենտակոստեին յէս Ահեկանի», որով այդ տոնի օրը կապվում է Սուրբ խաչի երեսման հետ հիպոթետիկ եղանակով: Եթե ընդունելի համարվի այս գուշտ տեսական վերլուծությունը, ապա բնագրի մեջ տեղ գտած հակասությունը հասկանալի է դառնում եւ լուծելի: Կյուրեղի «թղթի» հայերեն թարգմանության թվագրման համար ստանում ենք երկու տարբերակ: Մի դեպքում ավելի մեծ ժամանակահատվածով, այն է՝ 408-431թթ. ավելի հավանական 416-427թթ., մյուս դեպքում կոնկրետ տարեթվով, այն է՝ 417 թվական, որոնք չեն խախտում թարգմանիչների մասին մեր ունե-

ցած տվյալները: Մենք հակված ենք թվագրման առաջին տարբերակին եւ բնագրի, «Սուրբ Պենտակոստին» արտահայտությունը դիտելու իբրեւ ընդմիջարկություն:

* * *

Կյուրեղ Երուսաղեմցու «Կոչումն ընծայութեան» աշխատության մեջ զորված է. «Արեգ ամիս հասեալք, աւասիկ գարուն է ժամանակս. այս է որ Հեբրայեցովքն Նիսան կոչեալ էր»⁴⁴: Ընդունելով Նիսան 1 = Մարտ 22 = Արեգ 1-30 համարժեքությունը, ստանում ենք 376/9- 492/5թթ.: Ստացված տարեթվերի միջին արժեքն է 435 թվականը:

Համեմատելով Կյուրեղ Երուսաղեմցու «թղթի» թարգմանության ժամանակի տարեթվերը (408-431թթ.), ավելի հավանական 416- 427թթ., եւ «Կոչումն ընծայութեան» միջին տարեթիվը (435թ.) կարելի է ենթադրել, որ «Կոչումն ընծայութեան»-ը թարգմանվել է Արեգի 9-13-ի սահմաններում, այն է՝ 416-427թթ., եւ այդ երկու երկերի թարգմանիչը, միեւնույն անձնավորությունն է, մանավանդ ըստ Գ. Զարբանյանի «թուղթը» «Կոչումն ընծայութեան» մի մասն է: Եթե ընդունելի համարվի մեր հետետեությունը, ապա Կյուրեղ Երուսաղեմցու երկերի թարգմանության ժամանակը կընկնի 416-427թթ. սահմաններում:

Կյուրեղ Երուսաղեմցու «Կոչումն ընծայութեան» հայերեն թարգմանությունը թե որ լեզվից է կատարվել, վեճի առարկա է: Հրատարակության մեջ հայերեն թարգմանությունը համեմատել են հունարենների հետ եւ յուրաքանչյուր գլխի վերջում տվել առկա տարբերությունները: Հ. Տաշյանը նկատել է, որ հայերեն թարգմանությունը շեղված է հունարենից (Հ. Տաշյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանի Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա, 1895, էջ 694): Ըստ Ե. Դուրյանի, Կյուրեղի երկը թարգմանվել է ասորերենից (Ե. Դուրյան, Պատմութիւն հայ մատենագրութեան, Երուսաղեմ, 1932, էջ 24): Ս. Բոլանջյանը⁴⁵ գտնում է, որ եթե Կյուրեղի «Կոչումն ընծայութեան» երկը թարգմանվել է ասորերենից, ապա այն ժամանակ հունարենի հետ համեմատած, Կյուրեղի հայերեն թարգմանության շեղումները պատճառաբանված կարելի է համարել: Նա բերում է Կյուրեղի երկի նորահայտ բեկորներից մեկում պահպանված «Շառղ» անվանաձեւը, ի տարբերություն տպագրի «Սառղ»-ի, որն համարում է այդ անվան ասորական ձեւը, ինչպես եւ տպագրի մեջ առկա «Շմալոն» (Շմաւոն), եւ «Եղիշայ» (կամ «Եղիշէ») անվանաձեւերը իբ-

րեւ ասորերենին հատուկ անվանածներ, սակայն թարգմանության հարցը, թե որ լեզվից է կատարված, լուծված չի համարում:

Կյուրեղ Երուսաղեմցու «թղթի» եւ «Կոչումն ընծայութեան» գործերի ժամանակի որոշումը հիմնավորում է ոչ միայն ասորերենից թարգմանելու տեսակետը, այլ հնարավորություն է տալիս որոշել թարգմանիչների անունները, որոնց մասին խոսք կլինի բիչ հետո:

* * *

Անդրեասի տոմար-ժամանակագրության եւ նրա հայերեն թարգմանության ժամանակին անդրադարձել ենք առանձին ուսումնասիրության մեջ⁴⁶: Այժմ համառոտակի ծանոթանամք այդ խնդրին: Ներկայացնենք բնագիրը. «(Արդ՝ սկզբին) հասարակելոյ տուրնջեան եւ գիշերոյ ըստ թուոյ եգիպտացոց ի Ի եւ ԻԴ (24) ամսոյն լինի, որ Անուանեալ կոչի պեմենովք, որ գայ կշռի ըստ թուոյ Անտիոփացոց ի Ի Երորդում (20) դիւստրոս ամսոյն, այսինքն՝ ի Մեհեկանի, եւ Բանգի Բրիստոս ի Դժանեորդում ատուր ամսոյն առաջնոյ (= Նիսան) չարչարեցաւ յայտ է՝ յետ հասարակելոյ տուրնջեան եւ գիշերոյ [յ]արեգ (= Նիսան) ամսեան եւ այս որ վրիպեալ է ի մէնջ, թեւ ի մեր ամս եւ ատուրս յարեգ ամիս եւն, բազում անգամ արարին հրէայք գատիկն»⁴⁷:

Անդրեասի հայերեն թարգմանության մեջ ասվում է. եւ որովհետեւ Բրիստոսը Նիսան ամսի 14-րդ օրը չարչարվեց՝ հատնի է գարնանային գիշերահավասարից հետո: Այնուհետեւ թարգմանիչը շարունակում է. «եւ այս ոչ վրիպեալ է ի մէնջ, թեւ այժմ ի մեր ամս եւ ատուրս յարեգ ամիս եւն»: Վերոհիշյալ հատվածը ցույց է տալիս, որ թարգմանության տարում գարնանային գիշերահավասարը (= Մարտի 20) եւ Բրիստոսի չարչարանքի օրը, այն է առաջին տարվա լուսնի լրման օրը (լուսնի 19-ամյա պարբերաշրջանի 1-ին տարին), այն է՝ Նիսան 14 = Ապրիլ 4, եղել են հայկական Արեգ ամսին: Վերոհիշյալ համարժեքությունը տեղի է ունեցել 391թ., 410թ. եւ 429թ., որոնցից առաջին տարեթիվը Բնությունից դուրս է ընկնում, որովհետեւ հայերեն գրերը դեռեւս չէին հորինվել: Մնում են 410թ. եւ 429թ.: 410թվին գարնանային գիշերահավասարը եղել է Արեգի 7-ին (Մարտ 20), լուսնի լրման 19-ամյակի առաջին տարին՝ Արեգ 22 (Ապրիլ 4), Զատիկ՝ Արեգ 28-ին (Ապրիլ 10): 429թ. գարնանային գիշերահավասարի օրը Արեգի 12-ն էր (Մարտ 20), լուսնի առաջին լրման 19-ամյակի տարին Արեգ 27 (Ապրիլ 4), Զատիկը՝ Արեգ 30 (Ապրիլ 7): Այսպիսով, վերոհիշյալ համարժեքները ցույց են տալիս, որ Անդրեասի տո-

մար-ժամանակագրությունը ստորերենից հայերեն է թարգմանվել 410թ. կամ 420թ.: Ավելի հավանական 420 թվականն է: Ահա թե ինչու:

* * *

Աստրերենից հայերեն կատարված թարգմանությունների ժամանակը որոշելուց հետո դժվար չէ ժամանակակից աղբյուրի, այն է՝ Կորյունի վկայությունները համադրել այդ թարգմանությունների ժամանակի հետ եւ որոշել թարգմանություն կատարած աշխատանքների մի մասի թարգմանիչներին:

Կորյունի վկայության համաձայն⁴⁸ Սահակ կաթողիկոսը եւ Մաշտոց վարդապետը իրենց երկու կրոնավորների՝ Հովսեփ Պաղմացուն եւ Եզնիկ Կողբացուն, ուղարկեցին Ասորոց կողմերը, Եդեսիա քաղաք, որպեսզի նրանց սուրբ հայրերի ավանդությունները աստրերենից հայերեն դարձնեն եւ գրեն:

Կորյունը այնուհետեւ շարունակում է, որ թարգմանիչները հասան Եդեսիա եւ Սահակ կաթողիկոսի ու Մաշտոց վարդապետի պատվերները կատարեցին եւ սուրբ հայրերի ավանդությունները թարգմանված ուղարկեցին Հայաստան, իսկ իրենց գնացին հունական կողմերը, ուր ուսումնասիրելով եւ հմտանալով, կարգվեցին հունարերեն լեզվի թարգմանիչներ:

Ըստ Կորյունի, Հովսեփ Պաղմացու եւ Եզնիկ Կողբացու հունական կողմերը գնալուց մի ժամանակ անցնելուց հետո պատահեց, որ Հայաստանից գնացին կրոնավորներ Ղեւոնդ Երեցու Կորյունը, այսինքն՝ «Վարդ Մաշտոցի» հեղինակը, եւ Կոստանդինուպոլսում մոտեցան, հարեցին Եզնիկ Կողբացուն՝ իբրեւ Կորյունի ընտանեզույն սննդակցի: Հետո նրանք Աստվածատուր գրքերի, այն է՝ Աստվածաշնչի, հաստատուն օրինակներով եւ շատ շնորհագիր հայերերի հետագա ավանդույթներով, Նիկիական ու Եփեսական կանոնների հունարեն օրինակներով վերադարձան ու այդ գրքերը դրեցին Սահակ կաթողիկոսի եւ Մաշտոց վարդապետի առջեւ: Իսկ Սահակ կաթողիկոսը Եզնիկի հետ համատեղ համեմատեց Աստվածաշնչի աստրերեն եւ հունարերեն բնագրերը հայերեն թարգմանության հետ: Պարզ է, որ նրանք կատարել են համապատասխան շտկումներ հայերեն թարգմանության մեջ:

Թարգմանիչների վերադարձը տեղի է ունեցել Եփեսոսի ժողովից (431թ.) եւ Սահակ կաթողիկոսի՝ Պարսկաստանի աֆորից վերադառնալուց (432/3թթ.) հետո, այն է՝ մոտ 433-436թթ., ավելի ստույգ 435/6թթ.:

Եզնիկ Կողբացին եւ Հովսեփ Պաղմացին 416թվից Եդեսիայում էին, իսկ Եփեսոսի ժողովից առաջ, հավանաբար 430 թվից արդեն Բյուզանդիայում էին:

Աստրերենից թարգմանված բնագրերի ժամանակների որոշումը թույլ է

տալիս պնդել, որ Կորյուսի վկայած սուրբ հայերերի ավանդությունները եղել են Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմությունը», Եփրեմ Ասորու հին եւ նոր կտակարանների մեկնությունները, «Վկայք Արեւելիցը», Գորիա եւ Շմոնի վկայաբանությունը, «Թուղթ Աբգարու թագավորի եւ վարդապետութիւն Ադէի առաքելոյ» երկը, Կյուրեղ Երուսաղեմցու «Կոչումն ընծայութեան»-ը «թղթի» հետմիասին, ինչպես եւ Անդրեասի Տոմար (Տոնացույց)-ժամանակագրությունը, որոնց թարգմանիչները եղել են Հովսեփ Պաղնացին եւ Եզնիկ Կողբացին: Ակնհայտ է, որ ասորեանեցիք արված այդ թարգմանությունները կատարվել են 416-429թթ. ընթացքում:

Վերը բերվածով չի սպառվում Եզնիկ Կողբացու եւ Հովսեփ Պաղնացու թարգմանությունների ցանկը: Ելնելով այն իրողությունից, որ Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեայ արաչութեան» մեկնությունը, ինչպես եւ Եվսեբիոս Եմեսացու «Ութամատեանի մեկնութիւն»-ը թարգմանվել են ասորերենից մինչեւ Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոցը», քանի որ նրանցից Եզնիկ Կողբացին օգտվել է: Կարելի է ամենայն վստահությամբ հավաստել, որ վերոհիշյալ երկերի թարգմանությունները կատարել են Եզնիկ Կողբացին կամ Հովսեփ Պաղնացին՝ 416-429թթ. ընթացքում: Հիշյալ երկերի թարգմանությունը ասորերենից է կատարվել, ինչպես Եվսեբիոս Կեսարացու եւ Կյուրեղ Երուսաղեմցու երկերի դեպքում, եւ ոչ բուն հունարենից, որի հետեւանով առկա է թարգմանական տարբերությունները հունարենի համեմատ, որը եւ անընդհատ ընդգծել են մասնագետները:

Արդ. վերը նշված թարգմանություններից ո՞րն է պատկանում Եզնիկ Կողբացուն ըստ Լ. Տեր-Պետրոսյանի, Եփրեմ Ասորու «Համաբարբառի» եւ Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց»-ի որոշ հատվածներ համարժեք են: Մանավանդ փիլիսոփայական մտքերի ձեւակերպման մեջ թարգմանությունը գերազանցում է բնագրին: Ակնհայտ է, որ Եզնիկ Կողբացին իր աշխատանքում օգտագործել է իր թարգմանության արդյունքները: Պարզվում է, որ Եփրեմ Ասորու վերոհիշյալ աշխատանքների թարգմանությունը ավելի վաղ է կատարվել, քան Եզնիկ Կողբացու «Եղծ Աղանդոցի» գրության ժամանակն է՝

5-րդ դարի 30-ական թվականների վերջերը-40-ական թվականների ըսկըգքներ, բայց ոչ հակառակը, ինչպես կարծում է Լ. Տեր-Պետրոսյանը: Անհրաժեշտ ենք համարում նաեւ ասել, որ երկու հեղինակի միաժամանակյա թարգմանություն է Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեայ արարչութեան» մեկնությունը, որի մասին վկայություն է պահպանվել Մխիթար Այրիվանեցու ճառընտիրում:

Շարունակենք Ասորերենից հայերեն կատարված թարգմանությունների ժամանակի որոշումը: 1896 թ. Վիեննայում լույս է տեսել Հ. Տաշյանի «Վարդապետութիւն առանձնեղ անվավերական կանոնաց մատենալը, թուղթ Յակոբայ առ Կողորդոս եւ կանոն թաղէի» վերտառությունը կրող աշխատությունը⁴⁹, որտեղ հեղինակը բազմակողմանի անդրադարձել է հայոց կանոնագրի մեջ առկա առաջին կանոններին: Հ. Տաշյանը փորձել է թվագրել «Վարդապետութիւն առանձնեղ»-ի ասորերեն բնագրի, ապա հայերեն թարգմանության, ինչպես նաեւ հայերենի կարծեցյալ նոր խմբագրության ժամանակները: Վերջիններիս կանոնադաւանման բնագրերի թվագրող հաստիքների բնությունից հետո:

Ներկայացնենք մեզ հետաքրքիրող հատվածը զուգահեռաբար.

Հայերեն թարգմանությունը

Յամի երեհարիւրորդի երեսներորդի իններորդի իշխանութեանն Յունաց, ի թագաւորութեանն Տիբերայ կայսեր Հոռոմոց, որ աւր չորք էր մարգաց ամսոյ, յաւուր միաշաբաթոջ, որ է կատարումն Պենտակոստէին, ի նմին աւուր երկին աշակերտն ի Նազարէթէ Գալիլէացոց, ուր աւետարանեաց Գաբրիէլ հրեշտակ սրբոյ կուսի Մարիամու գլղութիւն Տեառն, եկին ի լեռն Ձիթենեանց, եւ տէր Քրիստոս աներեւոյթ տեսեամբ ի մէջ նոցա՝ զաւրացանել զնոսա եւ շնորհել զձեռնադրութիւն քահանայութեան. եւ անդէն ի մեծի առաւօտու ժամու կիրակէին

Ասորական բնագրի

(ըստ Հ. Տաշյանի թարգմանության)

Յամին 339 իշխանութեան Յունաց, յամսեան խեղիւրան, որ աւր չորք էր ամսոյն, որ էր միաշաբթի եւ կատարումն Պենտակոստէին, ի նմին աւուր եկին աշակերտն ի Նազարէթէ Գալիլէացոց՝ ուր ավետարանեցաւ յղութիւն Տեառն մերոյ, ի լեռան՝ որ կոչի Ձիթենեաց, իբրեւ էր Տէրն մեր ընդ նոսա եւ ոչ երեւէր նոցա. եւ ի ժամուն մեծի առաւօտուն՝ ամբարձ զձեռս իւր Տէրն մեր եւ եղ ի վերայ մետասան աշակերտացն, եւ շնորհաց (բուն՝ «յետ») նոցա զպարգեւ երիցութեան: Եւ յանկարծակի ամպ լուսաւոր ընկելաւ զնա, եւ

ամբարձեալ գձեռս իւր Տեառնն՝ եղ ի վերա գլխոյ գաջ ֆահանա-յութեանն տանն Մովսեսի եւ գԱհարոնի⁵⁰:

տեսին զնա իբրեւ վերանայր յերկինս, եւ նստաւ ընդ աջմէ հօր իւրոյ եւ փառաւորէին զԱստուած զի տեսին զվերանալ նորա՝ որպէս եւ ասէր ցնոսա. եւ ցնծային զի ընկալան մետասնե-ցունց աշակերտացն իւրց՝ շնորհելով նոցա զաշտիճան ֆա-հանայութեան⁵¹:

Նույն բնագրի արաբա-եթովական թարգմանության մեջ գրված է. «յա-մին 339 հոչակաւորն Աղեֆսանդրի ի 21 ամսոյն մայիսի յաւուր Պենտակոս-տէին»⁵²:

«Ի վարդապետութենէ Ադէի առաքելոյ, որ մին էր յեթանասնից» ասորա-կան բնագրում ըստ Հ. Տաշյանի գրված է սա խոսքը. «Յամի 339 Յունաց, որ ար չորք էր Յունիսի եւ լրումն պենտակոստից, յորժամ փառաւոր առնէին առաքելաք զԱստուած ի վերնատանն, ուր կերան զԶատիկ, էջ ի վերայ նոցա Հոգի սուրբ եւ ուսոյց նոցա զկարգ եւ զարդէս եւ նոքա կերգեցին զայնոսիկ՝ այլոց որ միաբանին ֆարոգութիւն նոցա»⁵³:

Հ. Տաշյանը գրում է, որ գրությունը, այսինքն «Վարդապետութիւն առա-քելոցը» կսկսի թուականով, ու կնշանակվեն Համբարձման եւ հոգեգալստյան տարին ու օրը հետեյալ կերպ. «Յամի 339 իշխանութեան Յունաց ի թագաւո-րութեան Տիբերայ կայսեր Հոռոմոց որ ար չորք էր խզիրան ամսոյն»: Նույն այս տեղը թարգմանած է «որ ար չորք էր մարգաց ամսոյ»: Նա միաժամանակ ծանոթագրության մեջ նշում է, որ «խզիրան» ամիսը Լագադը «Յուլիս» կը փո-խադրէ, իսկ հայն լալ եւս «մարգաց», որ Յունիս ամսոյ կհամապատասխանի ըստ անշարժ տոմարի: Ի հարկէ խիստ նայելով ըստ Յայտմատւրաց՝ 4 մարգաց կը համամատի 10 Յունիս»⁵⁴:

Նկատենք, որ ասորական խզիրան (Հզիրան) ամիսը համարժեք է Հունիս ամսին, այսինքն բնագրի խզիրան 4 = Հունիս 4, ըստ հայոց անշարժ տոմարի՝ Մարտի 28-ին: Վերջինս, ինչպէս նկատելի է ոչ ամսով եւ ոչ էլ ամսաթվով, կապ չունի Մարգաց 4-ի հետ, մանավանդ, որ բնագրում Մարգաց 4-ը վկայ-ված է հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթվով, որը հիմնավորվում է հնագույն գրչագրերով, որոնք ընդօրինակվել են մինչեւ անշարժ տոմարի ստեղծումը, այն է՝ 11-րդ դարում: Ի դեպ նշենք, որ եթէ անշարժ տոմարներով

մեր թվականության 30-ական թվականներին Պենտակոստի օրը հաստատուն էր որոշ տարիների համար, թեև պարզ չէ՝ այդպիսի հաշվարկ կատարվել է թե ոչ, որովհետև ըստ հետադարձ հաշվումների 30-ական թվականներին Պենտակոստի օրերը անշարժ տոմարների ամսաթվերով եղել են 30թ. Հունիսի 8-ին, 31թ. Մայիսի 24-ին, 32թ. Մայիսի 13-ին, 33թ. Մայիսի 4-ին, 34թ. Մայիսի 20-ին, 35թ. Հունիսի 9-ին եւ այլն, իսկ հայկական շարժական տոմարով Արագ եւ Մեհեկան ամիսների տարբեր ամսաթվերին: 4-րդ դարի երկրորդ կեսին, երբ գրվել է ասորական բնագիրը, Պենտակոստի օրը, որը արդեն հաստատապես հաշվարկվել է եւ կարող ենք այդ օրերը գտնել Անդրեասի տոմարի (Տոնացյցի)-ժամանակագրության մեր կողմից վերականգնված աղյուսակներից, ինչպես նաեւ ՇԼԲ-ից հետադարձ հաշվով, որոնք համարժեք են, ապա հայոց շարժական տոմարով Պենտակոստն այդ ժամանակ եղել է Մեհեկանի եւ Մարտի տարբեր ամսաթվերին, իսկ Պենտակոստի օրը հայոց Մարգագ ամսի 1-ին (= Հունիս 7), առաջին անգամ եղել է 431 թվականին:

Ասորական բնագրերում Պենտակոստի օրը վկայված է հզորան 4-ին (= Հունիս 4), (մեկ այլ՝ «Վարդապետութիւն առաքելոց»-ից կախված ասորական բնագրում՝ Մայիս 13-ին), իսկ արաբա-եթովպական թարգմանության մեջ Մայիսի 21-ին: Վերջապես հայոց թարգմանության մեջ Մարգագ 4-ին:

Ակնհայտ է, որ յուրաքանչյուր թարգմանիչ իր ժամանակի Պենտակոստի օրն է մոծել թարգմանության մեջ: Այլ խոսքով, Պենտակոստի օրով որոշվում է ինչպես ասորական բնագրի, այնպես էլ հայկական թարգմանության տարիները:

Նախ որոշենք «Վարդապետութիւն առաքելոց» գրության թվականը: Բանի որ ուսումնասիրողները «Վարդապետութիւն առաքելոց»-ի ասորերեն բնագրի ժամանակը որոշել են 4-րդ դարի երկրորդ կեսով⁵⁵, իսկ Պենտակոստն հզորանի 4-ին (= Հունիսի 4) եղել է 368թ. եւ 377թ., ուստի ասորական բնագիրը գրվել է այդ թվերից որեւէ մեկում, ամենայն հավանականությամբ, 377 թվականին:

Հայոց տոմարը շարժական էր, որի հետեւանում անշարժ տոմարների օրինաչափությունները չեն կրկնվել: Պենտակոստի օրը 5-րդ դարի 30-ական թվականներին մինչեւ 6-րդ դարի կեսերը եղել է մերթ Մարտի, մերթ Մարգագ ամիսների տարբեր օրեր:

«Վարդապետութիւն առաքելոց»-ի հայերեն թարգմանության ժամանակի խնդրի լուծումը կարելի է ներկայացնել երեք եղանակով.

Առաջին. Թվագրման համար կարելի է ընդունել Մարգագ 4-ի ամսաթիվը

բառացի թարգմանությունն է Հունիսի 4-ը համարժեք ընդունելով Մարգաց 1-30-ին, ստանալ տարեթվերը, այն է՝ 440/3-556/9 թթ.: Այս վերլուծության թերությունն այն է, որ Մարգաց 4-ը եղել է Պենտակոստի օր, որը շարժական տոն էր և կատարվել է Չատկի տոնից հաշված 50-րդ օրում: Ուստի, Պենտակոստի օրը 440-559 թվերի ընթացքում եղել է մերթ Մարերի, մերթ Մարգաց տարբեր ամսաթվերին: Պարզ է, որ ընդհանրապես Մարգաց ամիսն ընդունել լու դեպքում անտեսվում է Մարերի ամսի ամսաթվերը, որոնք 440-559թթ. ըսկըզբնական հատվածի մեծ մասի Պենտակոստի օրվա պատկերն են տալիս: Մանավանդ Հայոց Տոնացույցի մեջ Պենտակոստի օրը նայած տարվան եղել է մեկ Մարերի, մեկ Մարգաց որևէ ամսաթվի:

Երկրորդ. Թվագրման հաջորդ տարբերակն այն է, որ Պենտակոստի օրը՝ Հունիսի 4-ը համարժեք ընդունենք Մարգաց այն ամսաթվերի համար, որոնք եղել են նշված ժամանակահատվածում: Իսկ Պենտակոստն Հունիսի 4-ին համարժեք Մարգաց ամսի օրերին եղել են 431թ. Մարգաց 1, 450թ. Մարգաց 3, 461թ. Մարգաց 6, 472թ. Մարգաց 9, 523թ. Մարգաց 21, 534թ. Մարգաց 24: Ինչպես նկատելի է, Պենտակոստն Հունիսի 4 = Մարգաց 4-ին, ոչ մի տարի չի եղել, բայց ընդօրինակությունների մեջ Մարգաց 4-ը ոչ մի տարընթերցում չունի: Ուստի այս տարբերակը եւս ընդունելի չէ:

Երրորդ. Թվագրման վերջին տարբերակն այն է, որ թարգմանիչը Պենտակոստի օրը Մարգաց 4-ին դրել է, նկատի ունենալով հայերեն թարգմանության ժամանակի իրողությունը և ոչ բառացի Հունիսի 4-Մարգաց 4 համարժեքը: Մանավանդ, «Վարդապետութիւն առաքելոցի» մյուս թարգմանությունների և նրանից օգտված երկերի մեջ Հունիսի 4-ը անտեսել են և Պենտակոստի օրը ընդունել են Մայիսի 13-ին, 21-ին, ինչպես և Հունիսի 14-ին⁵⁶:

Այստեղից պարզ է դառնում, որ հայ թարգմանիչը դրել է իր ժամանակի Պենտակոստի օրը, որը եղել է Մարգաց 4-ին: Ի դեպ, հետադարձ հաշիվը բացառվում է, որովհետև Պենտակոստի օրը շարժական էր, և թարգմանիչը եթե նույնիսկ իմանար «Վարդապետութիւն առաքելոցի» գրելու ժամանակը, ապա հետադարձ հաշիվ կատարելու դեպքում պետք է գրել Ահեկան կամ Մարերի ամսաթվեր: Ավելին, բնագրում Պենտակոստի օրվա հաշվարկը կատարել են Քրիստոսի չարչարանների և հարության տարիների հաշվով, որի ժամանակ Պենտակոստն եղել է Արաց և Մեհեկան ամիսների տարբեր ամսաթվերի: Մնում է ընդունել, որ «Վարդապետութիւն առաքելոցի» հայերեն թարգմանությունը կատարվել է 533թ. կամ 547թ., երբ Պենտակոստի օրը Մարգաց 4-ն էր: Ի դեպ, ըստ հուլյան ամսաթվերի, Պենտակոստի օրը 533թ. եղել է Մայիսի 15-ին, իսկ 547թ.՝ Մայիսի 12-ին:

«Կանոնք առաքելական»-ի հայերեն թարգմանության ավելի հավանական ժամանակը 547 թվականն է: Այդ թարգմանությունը կարող էր առնչվել Աբդի-շոյի, ինչպես եւ Ներշապուհ եւ Ներսես եպիսկոպոսների թարգմանական գործունեության հետ: Ներսեսը, ինչպես հայտնի է, հետագայում դարձավ հայոց կաթողիկոս եւ Ներշապուհ եպիսկոպոսի հետ գրեց եկեղեցական կանոններ: Այդ կանոններում, ինչպես նշել է Հ. Տաշյանը, նրանք օգտագործել են նաեւ «Վարդապետութիւն առաքելոցի» կանոնները:

Հ. Տաշյանը «Վարդապետութիւն առաքելոցի» թարգմանության ժամանակը դնում է 5-րդ դարի առաջին կեսին, ավելի որոշակի՝ 440-ական, ավելիք, 430-ական թվականներից առաջ, իսկ խմբագրությունը՝ 5-րդ դարի վերջին: Տեսնենք, ինչ փաստերի վրա է հիմնված վերոհիշյալ թվագրումը: Նա բերում է Կորյունի երկից մի հատված, այն է. «Ունիմք եւ գկանոնական յաջորդեալ յառաքելոցն անտի գշնորհապատում գրեալսն, եթէ որպէս մեծարեալք ի միմեանց, գովեալք ըստ նշմարիտ հաւատոյ եւ ըստ աւետարանագործ կրօնից, մինչեւ ցայսօր ժամանակի նովին սովորութեամբ վարեն» (Հ. Տաշյան, նշվ. աշխ. էջ 181-182):

Կորյունի մոտ խոսքը գնում է ոչ թե առաքյալների կանոնական գրվածքների մասին, այլ «առաքյալներից հետո եկող կանոնական շնորհապատում» գրվածքների մասին⁵⁸: Ուստի, Կորյունի հատվածը չի հիմնավորվում, որ առաքելական կանոնները թարգմանված են եղել 440-ական թվականներից առաջ:

5-րդ դարի առաջին կեսին առաքելական կանոնների թարգմանության ժամանակի որոշման խնդրում առարկություն չհարուցող փաստարկներ Հ. Տաշյանը ասես գտնում է Շահապիվանի եւ առաքելական կանոնների համեմատության մեջ⁵⁹: Պարզվում է, որ Հ. Տաշյանը համադրել է ոչ թե ասորական բնագրի համապատասխան հատվածները հայկական թարգմանության եւ Շահապիվանի կանոնների հետ, այլեւ հայկական թարգմանության այն հատվածները, որ բացակայում են ասորական բնագրերում, առկա է Շահապիվանի կանոններում:

Այսպես, ասորական ԻԱ կանոնը, որ համարժեք է հայկական թարգմանության ԻԳ կանոնին, չունի «գարբունիս արհնություն միաբան արհնել եւ գաւարժանս միաբան կապել եւ ըմբերանել...» հատվածը: Մինչդեռ Շահապիվանի ԺԼ կանոնի հետ բառացի նույնական է հայկական թարգմանության ԻԳ կանոնի համապատասխան հատվածը: Ակնհայտ է, որ հայ թարգմանիչը լրացրել է ԻԳ կանոնը Շահապիվանի ԺԼ կանոնից:

Ասորական ժէ կանոնը համարժեք է հայկական թարգմանության ժԹ կանոնին: Հայկական թարգմանությունը ունի ավելացրած մաս, որը բառացի համարժեք է Շահապիվանի ԺԸ կանոնին, այն է՝ «Զի ի միաբանութենէ ամենեցուն եւ քարոզութիւն հաստատուն լինիցի եւ հավատարիմ» (Տաշյան Հ., նշվ. աշխ. էջ 190, 460):

Ասորական բնագրում, ինչպես եւ արաբա-եթովական թարգմանության մեջ բացակայում են հայկական թարգմանության ԼԳ կանոնը, որի որոշ հատվածներ նույնական են Շահապիվանի ԺԳ կանոնի հետ: Պատկերը կրկնվում է նաեւ մյուս կանոնները համադրելիս: Ասորական բնագիրը չունի հայկական ԼԲ, ԻԵ, ԺԶ եւ այլ կանոնների այն հատվածները, որոնք առկա են Շահապիվանի կանոններում:

Հետետությունը պարզ է, Առաքելական կանոնների հայերեն թարգմանության մեջ ավելացվել են հատվածներ Շահապիվանի կանոններից: Ավելին, Առաքելական կանոնների մեջ մուծվել են Կղեմեսին վերագրվող Առաքելական կանոններից (ըստ Կորյունի վկայության, թարգմանված մինչեւ 440-ական թվերի), «Թուղթ Աբգարու թագաւորի եւ վարդապետութիւն Ադէի առաքելոյ»-ից, Ագաթանգեղոսից, Հովհան Մանդակունու կանոններից եւ այլն:

Առաքելական կանոնների համեմատությունները վերոհիշյալ բնագրի հետ⁶⁰, որոնք գրեթե բառացի նույնություններ են, ցույց են տալիս, որ վերոհիշյալ երկերը արդեն թարգմանված կամ գրված էին: Պարզ է, որ այդ գրական հուշարձանների թվագրումը ավելի առաջ է, քան Առաքելական կանոնների հայերեն թարգմանությունը եւ խմբագրումը, այն է՝ մինչեւ 547թ.:

Հ. Տաշյանը չի բերում որեւէ փաստարկ 5-րդ դարի վերջում Առաքելական կանոնների խմբագրված լինելու մասին: Համեմատական բնագրերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այդ կանոնները թարգմանվել եւ խմբագրվել են միաժամանակ եւ հասել մեզ հիմնականում նախնական վիճակով, քանի որ վերականգնված համեմատական բնագրերը, ինչպես Հ. Տաշյանի, այնպես էլ Վ. Հակոբյանի, նույնական են:

Լ. Տեր-Պետրոսյանը համեմատել է Ագաթանգեղոսի պատմության եւ «Վարդապետութիւն առաքելոց»-ի մի նախադասություն եւ գտել, որ Ագաթանգեղոսի համար սկզբնաղբյուր է ծառայել «Վարդապետութիւն առաքելոց»-ը⁶¹: Վերոհիշյալ երկի հայերեն թարգմանության ժամանակի որոշելը ցույց է տալիս, որ Ագաթանգեղոսի պատմության համար աղբյուր չի ծառայել «Վարդապետութիւն առաքելոցի» հայերեն թարգմանությունը, այլ Ագաթանգեղոսի

ընդօրինակության ժամանակ կատարվել է ընդմիջարկություն: Պարզ է, որ Ագաթանգեղոսի պատմության նախնական բնագրի մեջ մուծվել է այդ հատվածը նրա խմբագրման ժամանակ: Այս օրինակը ես ցույց է տալիս, որ բնագրերի համեմատության եղանակով հնարավոր չէ պարզել բնագրերի ժամանակի խնդիրը, երբ նրանք թվագրված չեն: Միայն բնագրերի ստեղծման եւ թարգմանության ժամանակի խնդիրը լուծելուց հետո հնարավոր է համեմատության եղանակով պարզել բանասիրական խնդիրներ:

«Վարդապետութիւն առաքելոցի» կամ «Կանոնք առաքելական»-ի հայերեն թարգմանությունը Հովհան Օձնեցին դրել է իր կազմած «Կանոնագիրք Հայոց»-ի սկզբնամասում 8-րդ դարի սկզբներին, դրանից առաջ «Վարդապետութիւն առաքելոցի»-ի թարգմանությունից օգտվել է Անանիա Շիրակացին: Այդ կանոններից օգտվել են Ներշապուհը եւ Ներսեսը մոտ 555թ.: Այնպես որ, «Վարդապետութիւն առաքելոցը» թարգմանվել եւ խմբագրվել է 547թ.: Այն շրջանառության մեջ է մտել եւ օգտագործվել է հայ իրականության մեջ ինչպես իր թարգմանություններից հետո, այնպես էլ ուշ շրջանում, որոնց անդրադարձել է Հ. Տաշյանը:

* * *

Ասորերենից հայերեն թարգմանված երկերի շարքում հետաքրքիր է հայագիտության մեջ հայտնի «Գիրք արկղի Զգոն» վերտառությունը կրող ճառերի ժողովածուն, որի հեղինակը ուսումնասիրողները համարել են մեկ Հակոբ Մծբենցուն⁶², մեկ Ափրահատին: Վերջերս համընդհանուր ճանաչում է ստացել այն տեսակետը, որ այդ ժողովածուն Ափրահատինն է:

Ժողովածուի ճառերից 18-րդում կա մի վկայություն, որը թվագրելու հնարավորություն է տալիս:

«Յանդիմանութիւն ընդդեմ իրէից. զի ասեմ թէ կայ մեզ ժողովիլ» ենթավերնագրի տակ գրված է. «Եւ նայեաց եւ տես. զի որ ամ երեք էին կատսի ետես Դանիէլ գտեսիլս զայս որ օր քան եւ չորք էին առաջին ամսոյն (որէ) մարերի յետ երկուց ամաց իբր անցոյց զբարբառն քարոզութեան ի թագաւորութեան իւրում. որպէս զի դարցս գերութիւն անդէն յերուսաղեմ»⁶³:

«Որ օր քան եւ չորք էին առաջին ամսոյն (որ է) մարերի» նախադասության մեջ բնագրի հեղինակը եւ թարգմանիչը, առաջին ամսոյն» ասելով, հասկացել են եբրայական Նիսան ամիսը, ուստի Նիսան 24 = Ապրիլ 14 = Մարերի 1-30, ստանում ենք 524/7-640/3թթ.:

Ափրահատի 14-րդ ճառում, որ վերնագրված է «Վասն զատկաց» առկա է մի վկայություն եւս, որի մեջ գտնվող որոշ գրչական սխալների սրբագրումից հետո հնարավորություն է ստեղծվում թվագրման համար: Ճառում կարդում ենք. «Եւ սուրբն հրաման Մովսէսի. առնել զգատիկն ի չորեքտասներորդ առաջնոյ ամսոյն (Նիսան 14 = Ապրիլ 4) եւ ասաց ասա ցորդիսն Իսրայիլի. առցեն իւրեանց զգառն տարետր ի գառանց եւ յուրց անտի առցեն եւ արասցեն տօն մեծ գատիկ Տեառն: Եւ առցեն զգառն ի տասներորդ (աւուր առաջնոյ) (Մարտի 31) ամսոյն եւ պահեսցեն մինչեւ ցչորեքտասներորդն (Ապրիլ 4) նորին (Նիսան) ամսոյն եւ զենցեն զգառն ընդ մտանել արետուն եւ ցանեսցեն յարենէ նորա ի վերայ դրանց ապարանից եւ տանց իւրեանց, զի մի մեղանչիցէ նոցա ապականիչ հրեշտակն, յորժամ անցանիցէ ընդ երկիր Եգիպտոսի ապականիլ եւ կերեցեն զգառն ժողովուրդն ամենայն փութապէս: Եւ այսպես կերիցեն գնա գարի ընդ մեջս, կոշիկ յոտս. ցուպ ի ձեռին եւ մի կերիցեն ի նմանէ համ, եւ ոչ եփեալ ի ջուր, այլ խորովեալ ի կիրակի եւ արտաքս քան զտունն մի հանցեն ի նմանէ եւ ոսկի մի բեկանիցեն ի նմա: Եւ արարին այնպես որդիքն Իսրայելի եւ կերին զգատիկն ի չորեքտասներորդ յառաջումն ամսեան (Նիսան 14 = Ապրիլ 4), որ նա իմնէ է ամիս անեկանի (քնագրում՝ Մեհեկանի՝ ուղղումը մերն է Ռ. Վ.) ամիս ծաղկաց, ամիս առաջին ամսոյն ամի (Նիսան)» (Գիրքի որ կոչի ԶԳՕՆ էջ 251):

Վերը բերված վկայության մեջ Նիսան 24-ը համարժեք էր ընդունվել Մարտի ամսին, իսկ այս վկայության մեջ պետք է սրբագրել Ահեկանի, քանի որ Նիսան 14-Ահեկանն է նախորդել Նիսան 24-Մարտին, ուստի ապրիլ ամսի 4-ը եւ 14-ը համարժեք են Ահեկան եւ Մարտի տարբեր օրերին: Ընդունելով Նիսան 14 = Ապրիլ 4 = Ահեկան 1- 30, ստանում ենք հետեւյալ տարեթվերը 444/7-560/3թթ:

Պարզվում է, որ Ափրահատի ճառերը հայերեն են թարգմանվել 524-563թթ., քանի որ Ահեկանի եւ Մարտի տարբեր ամսաթվերը համարժեք են համապատասխանորեն Ապրիլ 4-ին եւ 14-ին միայն 524-563 թվականների սահմաններում, այսինքն 524/7-640/3 եւ 444/7-560/3 տարեթվերի հատման հատվածներին:

524-563թթ. միջին տարեթիվն է 543թ. ակնհայտ է, որ Ափրահատի ճառերի հայերեն թարգմանությունը տեղի է ունեցել 524-563 թվականին եւ ոչ թե 5-րդ դարում կամ նրա առաջին կեսին (Ե. Տեր-Մինասյան) կամ 5-րդ դարի սկզբներին (Լ. Տեր-Պետրոսյան): Ափրահատի ճառերի հայերեն թարգմանությունը նկատի ունենալով նաեւ այդ թվերից ստացված միջին տարեթիվը

(543թ.) ավելի հավանական է, որ դրվի 540-ական թվականներին առնչելով Աբդիշոյի, ինչպես եւ, Ներշապուհ եւ Ներսես Եպիսկոպոսների թարգմանական գործունեության հետ:

Ե. Տեր-Մինասյանն Ափրահատի ճառերի հայերեն թարգմանությունը թվագրել է 5-րդ դարով, ավելի հավանական համարելով 5-րդ դարի 1-ին կեսը: Նա հիմնվել է 2-րդ ճառի մի շատ անորոշ հատվածի վրա, քանի որ պարզ է, թե հեղինակը արարչության որ թվականն է նկատի ունեցել: Ափրահատի հայերեն թարգմանության 2-րդ ճառի մեջ ասվում է, որ աշխարհի վերջը լինելու է 6000 տարի հետո ըստ Ե. Տեր-Մինասյանի հաշվումների 500 թվից հետո: Նկատի ունի արարչության 5500 թվականը (6000-500-5500): Ի դեպ ըստ 1999 թվահամարի ձեռագրում տեղ գտած ասորական տոմարի մեկնության, տոմարագետները ընդունել են արարչության 5489 թվականը, որով վերոհիշյալ տարեթիվը կլինի 511 թվից հետո (6000-5489): Այնուհետև Ե. Տեր-Մինասյանը գրում է, որ եթե թարգմանությունը կատարվեր 500թ հետո, հայ թարգմանիչը այդ տեղը համապատասխան փոփոխության կենթարկեր: Հարկ է նշել, որ 6000 թիվը բառացի թարգմանություն է: Բացի այդ այնտեղ չի ասվում, որ աշխարհի վերջը լինելու է արարչության 6000-րդ տարում, այլ 6000 տարուց հետո: Ափրահատի ճառերի թարգմանությունը ինչպես նշել ենք, կատարվել է 540-ական թվականներին, որը մտել է 6000-ին հաջորդող տարիների մեջ: Այդ թիվը փոփոխելու անհրաժեշտություն չկար, որովհետև 3000-ից անցել էր միայն 30 տարի: Հարկ է նշել, որ թարգմանիչների մասին մեր արած ենթադրությանը անուղղակի հիմնավորում կարող է համարվել Սասանի վերլուծության արդյունքները, որը բերել է Ե. Տեր-Մինասյանը: Նա Ափրահատի ճառերի ասորերենը համեմատել է հայերենի հետ եւ գտել, որ թարգմանիչը քաջ գիտակ է եղել ասորերեն լեզվին եւ աշխատել է տալ բնագրի ճշգրիտ եւ հավատարիմ թարգմանությունը այն աստիճան, որ նույնիսկ հայերեն թարգմանության մեջ մտցրել է ասորերենի որոշ առանձնահատկություններ:

Վերջինս կարող էր կատարել թարգմանիչներից մեկը Աբդիշոն, որը հայերենի առանձնահատկությունները չի տիրապետել եւ հայերենի մեջ մտցրել է ասորերենի որոշ հատկանիշներ:

Ի դեպ Աբդիշոյին իբրեւ թարգմանիչ հիշատակում է «Յաղագս հայկական իրաց» հունարեն սկզբնաղբյուրը: Այնտեղ սխալմամբ Աբդիշոյին է վերագրված Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառութիւն» աշխատությունը, որը կատարվել է հունարենից եւ ոչ ասորերենից:

Հ. Տաշյանը բերել է «Կանոնի առաքելական»-ի եւ Ափրահատի ճառերի համապատասխան փոխառված հատվածներ (Հ. Տաշյան, նշված աշխատություն, էջ 215-216):

Այդ հատվածները ցույց են տալիս, որ նույն թարգմանիչները նախապես թարգմանել են Ափրահատի ճառերը եւ այն օգտագործել են «Կանոնի առաքելական» թարգմանելու եւ խմբագրելու միջոցին: Այլ խոսքով Աբդիշոն, ինչպես եւ Ներշապուհ եւ Ներսես եպիսկոպոսները ավելի վաղ են թարգմանել Ափրահատի ճառերը եւ ներդրել «Կանոնի առաքելականը» խմբագրելիս, հետեւաբար Ափրահատի ճառերը թարգմանվել են 540-547 թվականների ընթացքում:

Ագաթանգեղոսի պատմության աղբյուրներին դառնալով Լ. Տեր-Պետրոսյանը համեմատել է Ագաթանգեղոսի եւ Ափրահատի ճառերի համապատասխանող հատվածները⁶⁴ եւ ընդունել, որ թարգմանությունը կատարվել է 5-րդ դարի սկզբներին, այսինքն՝ Ագաթանգեղոսի պատմությունից (գրված 428-435 թվականներին) առաջ: Ափրահատի ճառերի թարգմանության ժամանակի որոշումը հնարավորություն է տալիս պնդել, որ Ագաթանգեղոսի եւ Ափրահատի ճառերի համապատասխանող հատվածները մուծվել են հետագայում, այսինքն՝ Ագաթանգեղոսի երկի խմբագրման ժամանակ, ուստի Ափրահատի ճառերի հայերեն թարգմանությունը չի եղել Ագաթանգեղոսի աղբյուրներից մեկը: Մանավանդ, ըստ Լ. Տեր-Պետրոսյանի բերած տվյալների⁶⁵, համեմատվող բնագրերում առկա են բառացի նմանություններ:

Ափրահատի ճառերի թարգմանության ժամանակի որոշումը հնարավոր է դարձնում դնել Ագաթանգեղոսի հայերեն ընդարձակ պատմության խմբագրման ժամանակի սահմանների հարցը: Եթե ընդունելի համարվի մեր կողմից առաջ ֆաշված այն տեսակետը, որ Ափրահատի ճառերի թարգմանությունը եղել է 6-րդ դարի 40-ական թվականներին, ապա Ագաթանգեղոսի երկի ընդարձակ խմբագրությունը կատարվել է այդ թվականներից հետո, մինչեւ 7-րդ դարի սկզբները, եւ հակառակը, Ագաթանգեղոսի պատմության խմբագրության ժամանակը չի կարող լինել 6-րդ դարի 60-ական թվականներից առաջ եւ 7-րդ դարի 10-ական թվականներից հետո:

Ի դեպ, Մ. Վան Էսթրոկը Ագաթանգեղոսի պատմության հայերեն ընդարձակ բնագրի վերջնական տարբերակի խմբագրումը դնում է 7-րդ դարի սկզբին⁶⁶:

* * *

Դառնանք հիմարերեն կատարված թարգմանական բնագրերի ժամանակի

որոշմանը: Եւթաղի երկերը հայերեն են թարգմանվել հունարենից⁶⁷:

Այդ աշխատությունների մեջ կան հետեւյալ հատվածները, որոնք թվագրելու հնարավորություն են տալիս:

1. «Եւ անդ իսկ երանելոյն Պաղոսի զբարո՛ւ պատերազմն պատերազմեալ, որպէս եւ ինքն իսկ ասէ. աստուածայաղ՝ պսակամ Բրիստոսի վկայիցն պսակեցաւ: Եւ հռովմայեցոց ի գեղեցիկ եւ յարժունական ապարանսն զնորա նշխարս ոսկերացն ամփոփեալ, ամի ամի զատ յիշատակի նորա տաճարսմբն յառաջ քան զերիս կաղանդացն յուլեայ, որ ար վեց է նոռմոն ամսոյ, որ է մարերի առնեն տան մարտիրոսութեան նորա»⁶⁸:

2. «Առ Ներոնի կայսերի հռովմայեցոց վկայեաց անդ Պաղոս առաքեալ կտրեալ զգլուխն սուրերաւ յերեսներորդի եւ ի վեցերորդի ամի կենարար չարչարանցն բարո՛ւ պատերազմն պատերազմեալ ի Հռովմ քաղաքի, որ ար հինգ էր պանեմոս (պաներմոս) ամսոյ, որ կոչի հռովմայեցոց յառաջ քան զերիս կաղանդացն յուլիս ամսոյ, որ է մարգաց ամիս, որում կատարեցաւ սուրբ առանձեալն իւրով վկայութեամբ ի վաթսեներորդի եւ յիններորդի ամի փրկիչին մերոյ Յուստի Բրիստոսի տեսուն գալստեան»⁶⁹:

3. «Եւ արդ է ամենայն ժամանակն յորմ է հետէ վկայեաց Պաղոս, երեք հարիւր եւ երեսուն ամի, մինչեւ ցշորորդ հիպատին Արկադեայ եւ ցերորդ հիպատին Ոմորեայ եղբարց ինքնակալաց աւգոստից թագաւորաց, յիններորդում ինդիկտոնին, ի հնգեփասաներորդում շրջանակի ամացն, յամսեանն յունի, որ է մարերի, որ ար քսան եւ ինն էր ամսոյն:

Եւ ես ստոյգ նշանակեցի զժամանակ վկայութեանն Պաղոսի»⁷⁰:

Երեք վկայություններում էլ խոսվում է Հունիսի 29-ի մասին՝ որպես Պողոս առաքյալի հիշատակի օր, որը տարբեր ձեւերով, բայց հիմնականում անաղարտ է հասել մեզ:

Նախ քննարկենք բնագրի աղետալումները: Առաջին վկայության մեջ գրչական սխալ է ամսանունը եւ ամսաթիվը, այն է՝ «վեց նոռմոն», որը, կարծում ենք, պետք է վերականգնել «հինգ է ոսմեայ» ամսի, որով կապադովկյան ամսանվամբ Հունիսի 29-ը համարժեք կլինի Ոսմենի 5-ին⁷¹:

Ընդմիջարկություն է նաեւ Մարերի ամսանունը, որը, ինչպես կտեսնենք, փոխարինել է Մարգաց ամսանվանը, այն էլ բոլորովին այլ համարժեքով:

Երկրորդ վկայության մեջ Նոռմոն ամսանունը գրիչները սխալմամբ վերականգնել են Պանեմոս-Պաներմոս, որը համարժեք է Հունիսի 29-ին: Այն նույնպես պետք է վերականգնել «ոսմեայ» (երկրորդ վկայության մեջ):

Ֆ. Կոնիքերը «ի հնգեփասաներորդում շրջանակի ամացն» արտահայտու-

թյունը հավանորեն վերջին բառի գրչական սխալի հետեւանմով (նրա գրած պատառիկում՝ «ամսոյն») հասկացել է Հունիսի 15-ը, որը ոչնչով հիմնավորված չէ եւ այն պետք է հասկանալ 19-ամյակի 15-րդ տարին:

Ֆ. Կոնիբերի գտած պատառիկում հայոց ամիսն է Մարգացը՝ «մարգո» ընթերցվածով, իսկ այստեղ Մարերի: Այն ցույց է տալիս, որ Մարգացը ավելի հին է՝ թարգմանության ժամանակի, իսկ Մարերինը՝ հետագա ընդմիջարկություն, որը կկործանեմ բացատրել:

Եւթաղի բնագիրը, ինչպես երեւում է 3-րդ վկայությունից, գրվել է 396 թվականին, որը 9-րդ ինդիկտոնի տարին է, 19-ամյա պարբերաշրջանի 15-րդ տարին, իսկ Պողոս առաքյալը վկայել է 66 թվին՝ 330 տարի առաջ 396 թվից եւ 36 տարի հետո Քրիստոսի չարչարաններից հաշված ($30 + 36 = 66$ թ.):

Ինչ վերաբերվում է ամսաթվերին, ապա դրանք Պողոս առաքյալի հիշատակի օրվա նշումներն են: Ընդունելով Հունիս 29-ի համարժեքությունը Մարգաց 1-30-ին, ստանում ենք $340/3-456/9$ թթ.: Ակնհայտ է, որ Եւթաղի բնագրի թարգմանությունը տեղի է ունեցել 408-459թթ. սահմաններում, միջին տարեթիվն է 433 թվականը: Պարզ է, որ Մաշտոց վարդապետի Կոստանդնուպոլսից բերած հունարեն գրքերի մեջ էր նաեւ Եւթաղի երկերը, որոնք թարգմանվեցին 420-30-ական թվականներին: Զի բացատրվում նաեւ այն, որ Եւթաղի երկերի հայերեն թարգմանությունը կատարած լինեն Հովհան Եկեղեցացին (հետագայում խոստովանող) կամ Արծանը, որոնք ինչպես վկայում է Մովսես խորենացին 420-ական թվականներին թարգմանություններ էին կատարում Կեսարիայում, իսկ 430-ական թվականների սկզբներին այնտեղից մեկնեցին Կոստանդինուպոլիս եւ հայրենի վերադարձան ակներեսաբար 435-436թթ. մյուս թարգմանիչների հետ (Հովսեփ Պաղնացի, Եզնիկ Կողբացի, Կորյուն եւ Ղեւոնդ Երեց) միասին: Թարգմանիչները իրենց հետ բերեցին նաեւ Պրոկլի նամակը, որը թվագրված է 435 թվականով: Ակնհայտ է, որ թարգմանիչները վերադարձել են Հայաստան 435-436 թթ. Եւթաղի երկերը թարգմանվել են մինչեւ Ագաթանգեղոսի պատմության շարադրամբ, քանի որ Եւթաղի հայերեն թարգմանությունից օգտվել է Ագաթանգեղոսի պատմության հեղինակը այն էլ որոշ հատվածներում բառացի, որոնք համադրել է Նորայր Բյուզանդացին:

Կասկածից վեր է, որ Մարերի ամիսը ուշ շրջանի ընդմիջարկություն է: Բացառում ենք ընդօրինակողի կողմից Մարերի ամիսը ներդնելու միջոցով հետադարձ հաշվի ենթադրությունը: Այդ է ցույց տալիս հաշվարկը, որը թվագրման համար տալիս է բացարձակ անիմաստ տարիներ, այն է՝ $220/3-340/3$ թթ., երբ Եւթաղը չէր էլ ծնվել: Կարծում ենք, որ ընդօրինակողը հասկացել է Պողոս եւ Պետրոս առաքյալների հիշատակի օրը, որը հայոց Տոնացույցում

նշվում էր Դեկտեմբերի 28-ին, երբ դրել է Մարերի ամիսը: Դեկտեմբերի 28-ը համարժեք ընդունելով Մարերի ամսին (1-ից 30-ը), կատանամ ընդմիջարկություն տարիները, այն է՝ 953-1071թթ. (միջին 1011թ.):

Հարկ է նշել, որ 2-րդ վկայության վերջին մասը, այն է՝ «ի վաթսներորդի եւ իններորդի ամի Փրկչի մերոյ Յիսուսի բրիստոսի գալստեան» ավելացվել է հետագայում՝ 952-1071թթ. ընդօրինակության ժամանակ, քանի որ բրիստոնեական, այն էլ հայկական թվականի 2-րդ տարբերակի կամ որեւէ տարբերակի կիրառությունը 5-րդ դարում բացառվում է:

Ֆ. Կոնիբերը Եսթաղականի թարգմանության ժամանակը որոշել է, ելնելով նրանից, որ Հունիս ամիսը (15-ից 1-ը եւ 1-ից 15-ը) համապատասխանեցնի Մարգագ 1-ին եւ գտել է, որ այն տեղի է ունեցել 388-508թթ. մինչեւ, իսկ միջին տարեթիվը համարել է 448 թվականը: Ֆ. Կոնիբերի սկզբունքային սխալն այն է, որ հուլյան անշարժ տոմարի ամսաթվերը շարժվել է եւ հաստատուն է թողել հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվը, մինչդեռ պետք է կատարել հակառակը, քանի որ հաստատուն ամսաթիվը անշարժ ամսաթիվն է, իսկ շարժականը՝ հայոց ամիսը: Բացի այդ, Ֆ. Կոնիբերը Պողոս առաքյալի հիշատակի օրն ընդունել է Հունիսի 15-ին, մինչդեռ բոլոր վկայություններում այն Հունիս 29-ն է:

* * *

Կորյունի հաղորդման համաձայն, հավանաբար 435-436թթ. Հովսեփ Պաղնացին, Եզնիկ Կողբացին, ինչպես եւ Ղեւոնդ Երեցն ու Կորյունը վերադարձել են Կոստանդինուպոլիսից եւ իրենց հետ բերել Աստվածաշնչի, շատ շնորհագիր հայրերի հետագա ավանդությունները, ինչպես եւ Նիկիայի եւ Եփեսոսի ժողովների կանոնները հունարեն լեզվով:

Հայոց կանոնագրում առկա են Նիկիայի ժողովի վավերագրեր, որտեղ գրված է. «Յիշխանութեանն Պաղովնի եւ Յուլիանոսի փառավորաց եւ լուսաւորաց, յամաց Աղեֆանդրի ՈԼԶ (636), յամեսանն մարերի իբրեւ Իբ (22) (a b c d e f g h i k l m n o p q r s ԺԹ (19) (t ԺԹ-ն) Փև ԻԲ) էր ամսոյն, յառաջ քան զԺԳ-ն կաղանդին յունի (acs յունուարի (b d f i k m p g r s t յունվար (eg հունվարին hlo յունվար) Փև յունի ամսոյ) ի Նիկիայ, մայր Բաղաբացն Բիւքանացոց, Եղաւ հաւատս՝ Հաւատամք ի մի Աստուած Հայր ամենակալ: Այս են հաւատք, գոր եղին սուրբ հարբն»⁷³:

Վերոհիշյալ հատվածը հնարավորություն է տալիս չորս տարվա ճշտությամբ որոշել Նիկիայի վավերագրերի հայերեն թարգմանության ժամանակը:

«Յառաջ Բան զԺԳ-ն կաղանդին Յունի» համարժեք է Մայիսի 20-ին: Այն Նիկիայի ժողովի բացման օրվա նշումն է, որը հիմնավորվում է այլ վկայություններով⁷⁴:

Որոշ ուշ շրջանի ընդօրինակություններում Հունվարի հիշատակումը զրո-չական սխալի կամ հետագա միջամտության արդյունք է: «Յունի»-ն կրճատ գրելու պայմաններում կարող էին հասկանալ Յուն[ուար]ի:

Մարերի ամսանվան տարընթերցված չկա, սակայն ամսաթվի համար առկա է ԻԲ-ն, որը հնագույն գրչագրերն են պահպանել եւ ԺԹ, որն առկա է նորագույն ընդօրինակություններում:

Նիկիայի ժողովի վավերագրերի թարգմանության ժամանակի համար ստա-նում ենք երկու տարբերակ, այն է՝

ա) Մայիս 20 = Մարերի 22, որտեղից Ապրիլ 29 = Մարերի 1 = 464- 467թթ.

բ) Մայիս 20 = Մարերի 19, որտեղից Մայիս 2 = Մարերի 1 = 452- 455թթ.:

Նախապատվությունը տալիս ենք հնագույն գրչագրերում փաստագրված Մարերի 22 ամսաթվին եւ գտնում, որ Նիկիայի ժողովի վավերագրերի թարգ-մանությունը հունարենից կատարվել է 464-467թթ. եւ նրա հավանական թարգմանիչը կամ հայերեն թարգմանելու հրովարտակողը եղել է Գյուտ կաթո-ղիկոսը:

Դատելով որոշ տվյալներից, որոնց կանդրադառնամք այլ աղբյուր, այդ ժամանակին ենք վերագրում նաեւ Անկյուրիայի, Կեսարիայի, Նեոկեսարիայի կանոնների թարգմանությունները (ինչպես եւ հավանաբար Գանգրիայի, Ան-տիոֆի, Լաոդիկեի, Կոնստանդնուպոլսի եւ Եփեսոսի ժողովների կանոնական խմբերի թարգմանությունները):

Հարկ է նշել, որ եթե թարգմանիչը հետադարձ հաշվումներ կատարեր, ապա նա պետք է գրեր Ահեկան 18, որովհետեւ 325թ. Մայիս 20 = Ահեկան 18 եւ ոչ թե Մարերի 22-ին:

* * *

«Տիմոթեոսի եպիսկոպոսապետի Աղեմանդրիայ հակաճառութիւն առ սահ-մանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդովնի» վերտառությունը կրող աշխատության հայերեն թարգմանության ժամանակի որոշումը խիստ կարեւոր է հունաբան դպրոցի պարբերացման, դավանաբանական գրականության սկզբնավորման,

ինչպես եւ հայերեն ինքնուրույն վիճելի երկերի ժամանակը նշտելու համար: Պատահական չէ, որ 1908թ. մայիսից՝ այդ երկի լույս տեսնելուց հետո, այն եղել է հայագետների ուշադրության կենտրոնում⁷⁵:

Նկատենք, որ «Հակաճառութեան» մեջ միակ հավաստի թվագրող փաստը եգիպտական, հուլյան եւ հայկական տոմարներով վկայված ամսաթվերն են:

Համառոտակի ծանոթանամք այն հայագետների կարծիքներին, որոնք փորձել են հիմնավորել կամ հերքել «Հակաճառութեան» մեջ վկայված տոմարական ամսաթվերը:

Գ. Տեր-Մկրտչյանը, հիմնվելով բնագրում վկայված Թուվթ 5 = Սեպտեմբերի 2 = Հոռի 6 զուգավորության վրա փորձել է ապացուցել, որ «Հակաճառութեան» թարգմանությունը կատարվել է 480-484թթ.⁷⁶:

Գ. Տեր-Մկրտչյանի վրիպումն այն է, որ նա, ըստ էության, չընդունեց Ն. Ակիմյանի ճիշտ դիտողությունն այն մասին, որ «Հակաճառութեան» պիտանության վերնագրում նշված է Դիոսկորոսի մահվան օրը: Ականատեսների վկայությամբ Դիոսկորոսը մահացել է Թուվթ 7-ին (Տիմոթեոս), Իլուլ 4-ին (Թէոպիստ), որոնք համարժեք են Սեպտեմբերի 4-ին:

Ն. Ակիմյանը եւս, անդրադարձել է «Հակաճառութեան» տոմարական ամսաթվերին⁷⁷: Այստեղ թերին այն է, որ բնագրի մեջ փաստագրված Թուվթ 7-րդը, որը սխալմամբ տպագրվել էր թուլթ 7-րդ, Ն. Ակիմյանը վերականգնեց «ինդիկտիոն եթներորդ», որը իրավացիորեն բնագրատվեց Գ. Տեր-Մկրտչյանի կողմից:

Ն. Ակիմյանը Սեպտեմբերի 2-ը փոխեց Սեպտեմբերի 9-ով: Հետետղական լինելու դեպքում պետք է ընդունել Սեպտեմբեր 4-ը:

Ն. Ակիմյանը չնշմարեց, որ Սեպտեմբերի 9-ը փոխելու դեպքում հաջորդ համարժեք նշումը Թուվթ 7-ը, կփոխվի Թուվթ 12-ով, որը բացակայում է բնագրում: Վերջապես վկայակոչելով 7-րդ դարի վերջի հունարեն սկզբնաղբյուր, այն է՝ «Յաղագս հայկական իրաց»⁷⁸, որտեղ խոսվում է Տիմոթեոսի ճառերի մասին, անտեսեց նկատել, որ այնտեղ գրված է, որ Տիմոթեոսի գործը Արդիշոն թարգմանել է առրեներենից, մինչդեռ նա փառատեղյակ էր, որ «Հակաճառութեան» հայերենը թարգմանվել է հունարենից, այն էլ բառացի:

Հ. Մանանդյանի փորձը⁷⁹ թվագրելու «Հակաճառութիւնը» հայոց ամսաթիվը փոխելու միջոցով կամայական է, չի հիմնավորված սկզբնաղբյուրների վկայված ամսաթվերի վրա:

Դժբախտաբար, հայագետներից եւ ոչ մեկը խորամուխ չի եղել, «Հակաճառութեան» մեջ տարբեր տոմարական զուգահեռներով տրված ամսաթվերի վեր-

լուծությանը եւ հետեւողականութիւնը հանդես չի բերել խնդրի լուծման համար, թեւ արվել են մի շարք արժեքավոր դիտողություններ եւ կուտակվել փաստագրական հարուստ նյութեր:

Ներկայացնենք առկա բնագրերը զուգահեռաբար.

«Հակաճանաչութիւն...»

«Հակաճանաչութիւն...»

Երանելոյ հար մերոյ Դիոսկորոսի եպիսկոպոսապետի Աղէֆանդրեայ եւ խոստովանողի՝ ի գրեցելոյ առ Սեկունդինան թղթոյ ի Գանգրայ յեֆտորաց⁸⁰, ուր զընթացսն կատարեաց ի Քրիստոս. Թովթ⁸¹ եւթներորդ, սեպտեմբերի երկրորդ, հոռի վեցերորդ:

(էջ 277)

«Կնիք հավատոյ»

Երանելոյն հօր մերոյ Դիոսկորոսի եպիսկոպոսապետին Աղէֆանդրու, եւ գրեցելոց թղթոյն ի Գանգրայ յաժփստորիս⁸³, ուր զարշավանսն⁸⁴ կատարեաց ի Քրիստոս՝ թուղթ եւթներորդ, Սեպտեմբերի Բ, հոռի վեցերորդն. առ միայնակեացսն ի հեճատոն գրեցեալ թղթոյ:

(էջ 112)

Երանելոյ հարմ մերոյ Դիոսկորոսի եպիսկոպոսապետին Աղէֆանդրու եւ գրեցելոց թղթոյն ի Գանգրայ յաժփստորիս ուր զարշաւանս⁸² կատարեաց ի Քրիստոս թուղթ է-երդ. սեպտեմբերի Բ, հոռի վեցերորդն առ միայնակեացն ի Հեճատոն գրեցեալ թղթոց:

(էջ 355)

«Կնիք հաւատոյ»

Երանելոյն Դիոսկորոսի, եպիսկոպոսապետի Աղէֆանդրոյ ի գրեցելոյ առ Սեկունդինան թղթոյն Գանգրայ յափստորիցն, ուր զընթացսն կատարեալ ի Քրիստոս թովթ Ե. սեպտեմբեր Բ, հոռի Զ:

(էջ 357)

Տիմոթեոսի գրվածքի 562թ. ասորական ընդօրինակության պիտառության վերնագրի մեջ, որ գրաբար թարգմանությամբ բերել է Ե. Տեր-Մինասյանը, գրված է. «Երանելոյ Դիսկորոսի հար մերոյ եւ եպիսկոպոսապետի Աղէֆանդրեայ եւ խոստովանալի ի գրեցելոց առ սեկունդինիոս թղթոյ ի Գանգրայ յեփտ-

րաց, ուր զընթացսն կատարաց ի Քրիստոս ի թշրին բըղեմ յոթին (թշրին ի յոթին)⁸⁵»:

Վերոհիշյալ բնագրերից ակնհայտ է, որ Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառութեան» պիտառության վերնագրի հունարեն բնագրում եղել է Դիոսկորոսի մահվան ամսաթիվը՝ եգիպտական եւ հավանաբար հուլյան տոմարներով:

Պարզ է, որ հայերենը պահպանել է բնագրի երկու ամսաթվերը, որոնք առկա բնագրում տոմարագիտական տեսանկյունից համարժեք չեն: Հայ թարգմանիչը դրանց ավելացրել է հայկական շարժական տոմարի ամսաթիվը, այն է՝ Հոռի 6-ը: Ասորերենը փոխել է եգիպտական եւ հավանաբար հուլյան ամսաթվերը ասորականով⁸⁶: Դա հասկանալի է, քանի որ ասորական տոմարը հուլյանի տեղական տարբերակն էր: Համեմատությունից պարզ է, որ «Հակաճառութեան» բուն բնագրից⁸⁷ (էջ 277) մի դեպքում անադարտ, բայց որոշ կրճատումներով վերցրել է «Կնիք հավատոյ»-ի հեղինակը⁸⁸ (էջ 357), մյուս դեպքում «Հակաճառութեան» հատվածների⁸⁹ (էջ 335) հեղինակը իր նյութը փաղել է «Կնիք հավատոյ»-ից⁹⁰ (էջ 112), ուր երկուսն էլ ունեն «Հակաճառութեան» հաջորդող վերնագրի կրճատ տարբերակը եւ համապատասխան հատվածները: Բերենք այդ հատվածները:

«Հակաճառութիւն...»

«Կնիք հաւատոյ» եւ

«Հակաճառութիւն...» հատված

Նորին՝ որ Գանգրայ առ մի-
այնակեացսն, որ ի Հենարան գը-
րեցելոյ թղթոյն:

...առ միայնակեացսն ի Հե-
նատոն գրեցեալ թղթոյ:

Այլ խոսքով, ունենք «Հակաճառութեան» բուն բնագրի հնագույն ընդօրինակությունը, ուր մեզ հետաքրքրող հատվածում գրված է. «Թուք Եւթներորդ», իսկ նրանից որոշ կրճատումներով ընդօրինակված «Կնիք հավատոյ»-ի մեջ՝ թուք է: Իսկ «Կնիք հաւատոյ»-ի եւ դրանից փաղված «Հակաճառութեան» հատվածում գրված է «Թուղթ Եւթներորդ» կամ «Թուղթ է-երդ»: Ակնհայտ է, որ թուղթը պետք է սրբագրել թուք, իսկ միակ Ե-ն՝ է, քանի որ երկու անկախ խմբում Թուք Եւթներորդ է, իսկ մեկ կախյալ խմբում՝ Ե: Այսինքն, ակնհայտ է է-ից Ե-ի անցնելու գրչական սովորական համարվող սխալը:

Այս վերլուծությունից հետո է, որ հաջորդ ամսաթիվը՝ Սեպտեմբերի 2-ը, որը թեեւ շատ հարմար է գալիս թուք է-ին, ինչպես նկատել է Գ. Տեր-Մկրտչյանը, գրչական սխալ է եւ պետք է սրբագրել Սեպտեմբերի 4: Դրա-

նով իսկ ստանում ենք համարժեք ամսաթվեր թույլ 7 = Սեպտեմբեր 4:

Բնագրերում հայոց ամիս-ամսաթվի համար չկա որեւէ տարընթերցված, այն միշտ Հոռի 6 է: Ուստի փոխելու որեւէ հիմք չկա: Հնարավոր չէ մտածել, որ այն ամսաթվի բառացի թարգմանություն է, այն է՝ Հոռի 7 թույլ 7-ի կամ Հոռի 2 Սեպտեմբերի 2-ի կամ Հոռի 4 Սեպտեմբերի 4-ի փոխարեն, որով հնարավոր կլիներ թվագրել հայոց տոմարական եղանակի այլ տարբերակով, որն է՝ թույլ 7 = Սեպտեմբեր 4 = Հոռի 1-30 = 4525-568/571թթ. (միջին տարեթիվը 511թ.):

Մնում է ընդունել, որ «Հակաճառութեան» նախնական բնագրում տրվել է թույլ 7 = Սեպտեմբեր 4 = Հոռի 6 համարժեքությունը, որտեղից Հոռի 1 = Օգոստոս 30 = 472-475թթ.:

Այսպիսով, սրբագրելով Գ. Տեր-Մկրտչյանի ընդունած թույլ 5 = Սեպտեմբեր 2 = Հոռի 6 = 480-483թթ. համարժեքությունը, ստանում ենք Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառութեան» թարգմանության թվականը, այն է՝ 472-475թթ.:

Վրթանես Բերթողի եւ Սորմենա Ստրատելատի թղթերից (604- 607թթ.) երեսում է⁹¹, որ 7-րդ դարի սկզբից էլ շատ առաջ Դիոսկորոս եւ Տիմոթեոս Ալեքսանդրացիները հայոց եկեղեցու կողմից ընդունվել էին ուղղափառ հովիվների ու մարտիրոսների շարքում, հնարվոր է, որ Սեպտեմբերի 2-ին է կատարվել նրանց հիշատակի օրը, որը եւ հետագայում մուծվել է Սեպտեմբերի 4-ի փոխարեն:

«Տիմոթեոս էլուրոսի այս գրվածքի թարգմանությունը, - ինչպես նշել են հրատարակիչները, - ամենալավ զեմեքն էր մատակարարում հայ եկեղեցականներին Նեստորականության եւ Քաղկեդոնականության դեմ մամառելու համար»⁹²: Այն թարգմանվել է 470-ական թվականների սկզբներին: Ի դեպ Նեստորականության դեմ հայերի պայքարը սկսվել էր դեռես 5-րդ դարի 30-ական թվականներին եւ շարունակվել է հետագայում:

Ուշագրավ է, որ 604-607թթ. Տիմոթեոսի «Հակաճառութիւնը» արդեն ընդօրինակվում էր: Այդ իմանում ենք Մովսես Եպիսկոպոսի թղթից գրված Վրթանես Բերթողին՝ «Զգիրս երանելոյն Տիմոթեոսի բովանդակ ստացալ...»⁹³:

Տիմոթեոսի «Հակաճառութեան» թարգմանության ժամանակը որոշվեց բնագրի տվյալներով: Կարծում ենք, որ հնարվոր է պարզել այդ երկի հավանական թարգմանիչին: Ուսումնասիրողների⁹⁴ ուշադրությունից վրիպել է Պետրոս Թափիչի կամ Գայլի թուղթը⁹⁵, որտեղ նա հայտնում է, որ Տիմոթեոսի «Հակաճառութիւն» նախօրոք ուղարկել է Հայաստան⁹⁶: Պետրոս Թափիչը իր նամակը գրել է 478-486թթ. միջոցին, որովհետեւ Տիմոթեոսին երանելի է ասում: Այդ

նամակը ուղղված է հայ բարձրաստիճան հոգեւորականի, որը կարող էր լինել Հովհան Մանդակունի կաթողիկոսը:

Կարծում ենք, որ Պետրոս Թափիչը Տիմոթեոսի երկը նախօրոք ուղարկել է Հովհան Մանդակունուն, որը Գյուտ կաթողիկոսից, որ նրա բարեկամն էր, թույլատրությամբ ստանալով, թարգմանել է 472-475թթ.:

Տիմոթեոսի «Հակաճառութեան» գաղափարները օգտագործել է Ղազար Փարպեցին: Նա նշում է եվտիմիոսին⁹⁷, որը նա չէր կարող կատարել, եթե եվտիմիոսը հայոց եկեղեցու կողմից նախօրոք նշանակված չլիներ:

Ուշագրավ է, որ Բաբկեն կաթողիկոսի թղթում (506/7թթ.) նշանակված են Քաղկեդոնի ժողովի եւ Լեոնի թուղթը⁹⁸, որը Տիմոթեոսի գրքի հիմնական բովանդակությունն է: Բացի դրանից, այնտեղ խոսվում է Կյուրեղի 12 նշանների մասին, որի թարգմանական հատվածները առկա են «Հակաճառութեան» մեջ: Վերջապես, ինչպես ցույց են տվել հայագետները (Գ. Տեր-Մկրտչյան, Մ. Արքեղյան)⁹⁹ Հովհան Մանդակունու «Ապացոյց»-ում կամ Տիմոթեոսի «Հակաճառութեան» թարգմանության բառացի հատվածներ: Այնպես որ, «Հակաճառութեան» հնարվոր թարգմանիչը կարելի է համարել Հովհան Մանդակունուն:

* * *

Փիլիկոսիմոնի վկայաբանության 100 հայերեն թարգմանության մեջ գրված է:

ա) «Փոխեցաւ սուրբն Գրիգորիոս... եւ Ամատուիա կին նորա, որ օր հնգե-տասան էր Յունուար ամսոյ, որ է Արաց յատր ուրբաթու ի չորրորդ ժամու»:

բ) «Իսկ սուրբն Թեոդոսիա կատարեցաւ որ օր երկուտասան էր փետրուարի ամսոյ, որ է Մեհեկանի..., յատր կիրակէի, յերրորդ ժամու»:

գ) «Սեբաստիանոս եղբայր Թեոդոսիա... կատարեցաւ, որ օր եօթն էր Ապրիլ ամսոյ, որ է Ահեկանի..., յատուրն չորեքշաբթոց, ի հինգերորդ ժամու»:

դ) «Զկնի բոլորեցունց կատարեցաւ Սուրբն Փիլիկոսիմոն, որ օր եօթն էր Մայիս ամսոյ, որ է Մարերի..., յատր շաբաթու ի լուսնաւ աւուրն սուրբ Յա-րութեան»:

Կատանանք վերոհիշյալ վկայությունների տարբերվելը.

ա) Հունվարի 15 = Արաց 1-30 = 401/4-517/20թթ.:

բ) Փետրվար 12 = Մեհեկան 1-30 = 408/12-525/28թթ.:

զ) Ապրիլ 7 = Ահեկան 1-30 = 432/5-548/51թթ.:

դ) Մայիս 7 = Մարտի 1-30 = 432/5-548/51թթ.:

Ստացված տարեթվերից երեւում է, որ Փիլիկտիմոնի վկայաբանությունը հունարենից թարգմանվել է 432-520թթ. սահմաններում, որովհետեւ թարգմանիչը բոլոր նահատակության օրերը համարժեք հայկական ամիսների կառույցին չէր համարժեքացրել, այլ միայն վերջին օրերը նշված տարեթվերի սահմաններում: Այդ տարեթվերի միջին արժեքն է 478թ., իսկ 432- 520-ի միջինը կազմում է 476թ.: Եթե ընդունենք, որ թարգմանությունը կատարվել է միջին թվի սահմաններում, ապա Փիլիկտիմոնի վկայաբանության ժամանակը կլինի 5-րդ դարի 70-ական թվականները:

Մայիսի 7-ը Սուրբ Խաչի երեսման հիշատակի օրն է, որը պարբերաբար համընկնում էր նաեւ Համբարձման տոնի հետ (եթե Հարությունը հասկանա՞մք այդ իմաստով): Այս դեպքում թարգմանությունը կարող էր կատարվել Պենտակոստեի օրերից մեկի՝ Մայիսի 15-ից առաջ ընկնող Մայիսի 7-ին, որը շաբաթ է, իսկ այդպիսի տարիներ են՝ (432- 520թթ. սահմաններում) 438թ., 449թ. 460թ. եւ 487թ.: Փիլիկտիմոնի վկայության մեջ մյուս ամսաթվերի շաբաթվա օրերի ընդունելի տարբերակը ընկնում է 460 թվականին, բայց շաբաթվա մյուս երկուսի՝ Թեոդոսեայի եւ Սեբաստիանոսի օրերի անհամապատասխանությունը ցույց է տալիս, որ դրանք եղել են բառացի թարգմանություններ, ուստի թարգմանության սահմանները մնում են 432-520թթ. միջեւ: Ի դեպ, շաբաթվա օրվա նշումները գալիս էին հայոց տոնացույցի պահանջներից, որովհետեւ տարվա եկեղեցական տոների մեծագույն մասը շարժական լինելու պատճառով տոնվում էր կամ հիշվում՝ հիմնված շաբաթվա օրերի շարքի վրա, ուստի պարտադիր էին շաբաթվա օրերի նշումները: Տվյալ դեպքում հայոց տոնացույցում տեղ է գտել հիմնականում գլխավոր հերոսը՝ Փիլիկտիմոնը. մյուսների շաբաթվա օրերը նույնպես փոխառնված են:

Պիոնի վկայաբանության հայերեն թարգմանության մեջ գրված է. «որ օր ԻԲ Արեգ ամսոյ, երեքշաբթի»¹⁰¹:

Ն. Ակինյանի հաղորդման համաձայն, Պիոնի վկայաբանության հունական բնագրի մեջ գրված է. «յառաջ քան զչորս Իդոսի մարտ ամսոյ»¹⁰²:

Այս համարժեքությունը տեղի է ունեցել միայն 558թ.: Այդ ժամանակ Արեգ 22 = Փետրվար 28 = երեքշաբթի: Դժվար չէ հետեւեցնել, որ Պիոնի վկայաբանության թարգմանությունը հունարենից հայերեն կատարվել է 558թ.:

Վերոհիշյալ ամսաթվերի տարբերությունները ցույց են տալիս, որ ամսաթվի բառացի ընդօրինակություն չկա, ուստի թարգմանությունը կատարվել է 558թ.: Հայոց տոմարական եղանակի այլ տարբերակով խնդրի լուծումը, եթե արեգի ամսաթիվը եւ շաբաթվա օրն անտեսենք, որի համար որեւէ հիմք չկա, տալիս է հետեւյալ արդյունքը.

Փետրվար 28 = Արեգ 1-30 = 473/8-593/8թթ., որի միջինը 534 է, այսինքն միջին թվականը իրական թվից ավելի ներքե է ընկնում: Ինչպես նախատեսվել է, լրացուցիչ հաշվակը եւս ցույց է տալիս, որ Պիոնի վկայաբանության թարգմանության ժամանակը որոշվել է ճշգրիտ, այն է՝ 558թ. Արեգ 22 = Փետրվար 28 = երեքշաբթի: Հայկական թարգմանության մեջ երեքշաբթի օրվա ավելացումը ցույց է տալիս, որ Պիոնի հիշատակի օրը հայոց Տոնացույցում նշվել է երեքշաբթի օրը:

Պանդալեոնի վկայության մեջ գրված է. «Վկանաց սուրբն Պանտալեոն բարի խոստովանութեամբ, յանուն Տեսնոն մերոց Յիսուսի Քրիստոսի յամենանն նաւասարդի որ օր հինգ էր (միւս օրինակում՝ նաւասարդի օր բաւն էր եւ յովիս ամսոյ բաւն եւ եօթն)»¹⁰³:

Դատելով երկրորդ օրինակի ամսաթվերից՝ Հուլիս 27 = Նավասարդ 20, որտեղից Հուլիս 8 = Նավասարդ 1 = 564/7թթ.:

Մեզ համար այժմ պարզ չէ, թե Պանդալեոնի վկայաբանության առաջին օրինակում «որ օր հինգ էր նաւասարդի»-ից հետո շարունակվել է «եւ յովիս ամսոյ բաւն եւ եօթն»:

Եթե շարունակվել է, ապա Պանտալեոնի վկայաբանության թարգմանությունը կարող էր ավելի վաղ ժամանակ լինել: Քանի որ Նավասարդի 5-ը համարժեք է Հուլիս 27-ին, որտեղից Նավասարդի 1-ը = Հուլիս 23, տալիս է 504-507թթ.: Այսպիսով, Պանտալեոնի վկայաբանության թարգմանության ժամանակի համար ստանում ենք երկու բառամյակներ, այն է՝ 504-507թթ. եւ 564-567թթ.: Հիշյալ թվերից որին պետք է նախապատվություն տրվի, կը-

պարզվի հետագայում, երբ Պանտալեոնի վկայաբանության բոլոր ընդօրինակումները հետազոտվեն և պարզվի, թե այդ ընթերցվածներից որն է նախնականը, և որը գրական սխալի արդյունքը: Այժմ Պանտալեոնի վկայաբանության թարգմանության ժամանակը պետք է ընդունել կամ 504-507թթ., կամ 564-567թթ.:

* * *

Եվսեբիոս Կեսարացու «Ժամանակականքը» ինչպես հայտնի է թարգմանվել է հայերեն հունարենից, սակայն հունարեն բնագիրը չի պահպանվել: Բարեախտաբար, հայերեն թարգմանության մեջ վկայվել է հունական ամսանունն ու ամսաթիվը և նրա համարժեք հայկական շարժական տոմարի ամսանունը, որը հնարավորություն է տալիս թվագրել «Ժամանակականք»-ի հայերեն թարգմանությունը:

«Աղեբսանդրի բազմավեպի վասն ջրհեղեղին, ի նմին գրոց՝ զորմէ ասացաւ» ենթավերնագրի տակ գրված է. «Կրովն ասէ՛ նմա ի բուն յայտնել, զոր հայրն անվանեն Արամազդայ, և այլ՝ ժամանակ, ի հնգետասներորդում դէսիոս¹⁰⁴ ամսեան, որ է մարտի, մարդկան ի ջրհեղեղէն սատակել հրաման տալ՝ զամեայն զառաջինս և զմիջինս և զվերջինս մատենից փորել և դնել յԱրեգ Բաղափին սիպարացոց»¹⁰⁵:

«Աբիդենայ վասն ջրհեղեղին» ենթավերնագրի տակ ասված է. «Յետ որոյ այլ տիրեցին, և Քսիաութրոս, որում Կոռնոս յառաջագոյն գուշակյաց լինել յանախութիւն անձրեաց ի հինգերորդումն¹⁰⁶ Դէսիոս ամսոյ, որ է մարտի: Հրաման տայ՝ զմատեանս ամենայն յԱրեգ Բաղափ Սիպարացոց թափուցանել»¹⁰⁷:

Դէսիոսի Ե-ն պետք է սրբագրել ԺԵ, քանի որ նույն իրողության մասին նույն սկզբնաղբյուրը չէր կարող տալ տարբեր ամսաթվեր:

Հաշվարկումը կատարել ենք երկու ամսաթվերի համար: Հունական Դէսիոս (Դեսեսոս) ամիսը համարժեք է հուլյան Ապրիլ ամիսը: Առաջին տարբերակի դեպքում Դեսիոս 15 = Ապրիլ 15 = Մարտի 1-30 = 520/3-636/9թթ. (միջին տարեթիվն է 579թ.):

Երկրորդ տարբերակի դեպքում Դեսիոս 5 = Ապրիլ 5 = Մարտի 1-30 = 560/3-676/9թթ. (միջին տարեթիվն է 619թ.):

Համաձայնելով Մ. Ավգերյանի հետ ամսաթվի հարցում, գտնում ենք, որ թարգմանության տարիներն են 520-639թթ.: Սակայն եթե հետագայում լրա-

ցուցիչ տվյալներով պարզվի, որ հիշյալ ամսաթվերը նույնությամբ կրկնվում են, ապա թարգմանությունը կարող էր կատարվել 560-639թթ. (միջին տարեթիվը 599թ.), որովհետև Ապրիլ 15 եւ Ապրիլ 5-ը համարժեք են Մարտի տարբեր օրերի միայն այդ ժամանակահատվածում:

Թարգմանության թվականների որոշումը հերքում է որեւէ լուրջ փաստերի վրա չհիմնված այն ավանդական պատկերացումը, որ իբրեւեքիոս Կեսարացու «Ժամանակական»-ը թարգմանվել է 5-րդ դարում: Ինչ վերաբերվում է հորենացու «Ժամանակական»-ից օգտվելուն, ապա նա կարող էր իր նյութերը բաղել եվսեբիոսի երկի հունարեն բնագրից: Չի բացառվում եւ այն, որ եվսեբիոսի երկի թարգմանությունից հետո հորենացու «Հայոց պատմության» խմբագրման ժամանակ, այն է՝ 8-րդ դարում, մոծվեին որոշ հատվածներ եվսեբիոսի հայերեն թարգմանությունից, ինչպես այդ կատարվել է Ագաթանգեղոսի պատմության խմբագրման ընթացքում: Այդ հետագա ուսումնասիրման խնդիր է:

Եթե ընդունենք թարգմանության ժամանակը միջին տարեթվին, այն է՝ 579 թվին, ապա կարելի է ենթադրել, որ «Ժամանակականի» թարգմանությունը կատարել են նորաստեղծ Կոստանդնուպոլսի գաղութի հայ գործիչները, իսկ 6-րդ դարի վերջին եւ 7-րդ դարի սկզբին ընդունելու դեպքում «Ժամանակականի» թարգմանությունը կարելի է կապել նաեւ Վրթանես Քերթոլի կամ նրա միջավայրի հետ: Թարգմանչի հարցը պարզաբանելու համար անհրաժեշտ է լրացուցիչ փաստարկ, որը ապագա ուսումնասիրությունների խնդիր է:

Եւստաթէի վկայաբանության մեջ գրված է. «Արդ յիշատակ բարեյաղթ վկայիցս կատարի յառաջ քան զուր կաղանդացն հոկտեմբերի, որ է քաղոց ա-միս...»¹⁰⁸:

«Յառաջ քան զուր կաղանդացն հոկտեմբերի»-ին հավասար է Սեպտեմբերի 24-ին, որն համարժեք ընդունելով Քաղոց 1-30-ին, կստանանք 732/5-848/51թթ.:

Ակնհայտ է, որ Եւստաթեոսի վկայաբանությունը թարգմանվել է 732-851թթ. սահմաններում: Միջին տարեթիվն է 791թ.:

Ստորեւ ներկայացնում ենք քննությամբ պարզված թարգմանական բնագրերի թվագրված աղյուսակը:

No	Թարգմանված բնագրի հեղինակը եւ վերնագիրը	Անշարժ (հույլյան) տոմարի ամիս- ամսաթիվը եւ շաբաթվա օրը	Հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսա- թիվը եւ շաբաթ- վա օրը	«Տոմար» ծրագրի միջոցով ստացված ներկա բվա- կանները	Միջին տարե- թիվը	Թարգմա- նական բնա- գրերի տարե- թվերը	Ծանոթություններ
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Սուրբ Գիրք-Աստվածաշունչ	Շաբաթ 24 (Փետրվար 8) հիսան 1(Մարտ 22)	Արաց 1-30 Արեգ 1-30	305/8-421/4 բբ. 376/9-492/5 բբ.	- 435բ.	408-414/ 5 բբ.	Թարգմանված աստ- րերենից, թարգմա- նիչներ՝ հայ եկեղե- ցական գործիչներ Սահակ կաթողիկո- սի եւ Մաշտոց վար- դապետի ղեկավա- րությամբ եւ մաս- նակցությամբ:
2.	Եւսեբիոս Կեսարացի, Եկեղեցական պատմություն	հիսան 1 = Պեմենով 26 = Աղար 22 = (Մարտ 22)	Արեգ 11	416-419 բբ.	417բ.	416 - 419 բբ.	- " - բարձրամիջներ եզնիկ Կողբացի եւ Հովսեփ Պաղնացի
3.	Եփրեմ Ասորի, Զորս ավետարանների մեկնությունը՝ Համաբարբառ	Ասորական Բանուն խրա 6 (= հունվար 6) Ասորական հիսան (Ապրիլ 10)	Քաղոց 1-30 Արեգ 1-30	317/20 - 433/6բբ. 300/303 - 416/9բբ.	-	416 - 419 բբ.	- " - - " -

1	2	3	4	5	6	7	8
17.	Փիլիկոսիմոսի վկայաբանություն	Հունվար 15 Փետրվար 12 Ապրիլ 7 Մայիս 7	Արաց 1-30 Մինեկ 1-30 Անեկան 1-30 Մարերի 1-30 Մարգագ 4	404/7-517/ 20քք. 409/12-525/ 8քք. 432/5-548/ 51քք. 432/5-548/ 51քք. -	470- ական բվա- կաններ	-	Թարգմանված հունարենից
18.	Վարդապետություն առաջնելոց կամ կանոն առաջնելական	(Մայիս 12)		-	-	547բ.	Թարգ. ասորերե- նից, բվագր. Պեն- տակուստեի օրվա նշումով: Բնագիրը գրվել է 366 կամ 377թ.: Հականա- կան բարգմանիչ Աբդի2Ը, Ներշա- պուհ և Ներսես Ե- պիսկոպոսներ:
19.	Գիրք որ կոչի Զգոն (Ագրախա- տի հառերի ժողովածու)	Եբրայական Նիսան 24 (Ապրիլ 14) Նիսան 14 (Ապրիլ 14)	Մարերի 1-30 Անեկան 1-30	524/7-640/ 3քք. 447/7-560/ 3քք.	543բ.	540-ա- կան բվա- կաններ	Թարգմանությունը ասորերենից - " - - " -
20.	Պիոնի վկայաբանություն	(Փետրվար 26, Երեմյաբի)	Արեգ 22, Երեմյաբի	458բ.	-	458բ.	Թարգմանված հունարենից

1	2	3	4	5	6	7	8
21.	Պանդալեոնի վկայաբանություն	Հուլիս 27	Նավասարդ 5 կամ նավասարդ 20	504-507թթ. կամ 564-567թթ.	-	504-507 կամ 564-567	- " - Հայոց տոմարի ամ- սարվերը տարբեր են, որի հետևանք է 2 բառախառնակը:
22.	Եվսեբիոս Կեսարացի, ժամանակագրություն	Դեպիս 15 (=Ապրիլ 15) Դեպիս 5 (=Ապրիլ 5)	Մարտի 1-30 Մարտի 1-30	520/3-636/9 560/3-676/9	579թ. 619թ. (599թ.)	560- 639թթ.	Թարգմանությունը հունարենից
23.	Եվստաթի վկայաբանություն	Սեպտեմբեր 24	Քաղոց 1-30	732/5- 848/51	791թ.	790-ակ- թվական- ներ	- " -
24.	Կոնստանտին վերադարձող Առաքելական կանոններ	-	-	-	-	Մինչև 547թ. ա- մենաց հաճախ- կանոն- յա մի մինչև 440- ա- կան թվ. Կոստան- տինյան վկայա- բան հի- ման վրա:	Թվագրվել է «Վարդապետության առաքելից», հայերեն թարգ- ման օգտագործելու հիման վրա:

1	2	3	4	5	6	7	8
	- " -	Եբրայական Նիսան 16 (Ապրիլ 6) Եբրայական Նիսան 10 (Մարտ 31)	Արեգ 1-30 Արեգ 1-30	316/ 9-432բբ. 340/3-456/ 9բբ.	- -	- " - - " -	Բնագիրը գրվել է 337-339բբ. կամ 352-355բբ., հավանականը առաջինն է:
4.	Եփրեմ Ասորի, Հին կտակարանի մեկնություն	Եբրայական 7-րդ ամսի (քղրին) 10 (Սեպտեմբեր 27)	Հոռի 1-30	360/3-476/ 9բբ.	419բ.	416- 419բբ.	- " -
5.-	«Վկայի Արեւելից» ժողովածու	(Մարտ 23)	Արեգ 13, իննգշաբթի	422բ. 305/8-421/ 4բբ.	-	422բ.	- " -
6.	ա) Գողթագի վկայաբանություն բ) Բարբաշմենի վկայաբանություն		Քաղոց 1-30		-	421- 424բ.	Զատիկը Արեգի 16-ին, կիրակի (=Մարտ 26)
7.	Գորիա եւ Շմոնի վկայաբանություն	(Դեկտեմբեր 25, երեքշաբթի)	Քաղոց 15, երեքշաբթի	423բ.	-	423բ.	- " -
8.-	Կյուրեղ Երուսաղեմցի,	Նիսան 1	Արեգ 1-30	376/9-492/ 5բբ.	435բ.	408- 431բբ.	- " -
9.	ա) Կոչումն ընծայութեան բ) «Թուղթ»-ը	(Մարտ 22) Մայիս 7	Ահեկան 1-30	312/5-428/ 31բբ.	-	(419բ.) 416- 427բբ.	- " -
10.	Բարսեղ Կեսարեցի, Վեցորեայ արառութեան մեկնություն	-	-	-	-	416- 429բբ.	Ասորեներից բարդմանված: Թվագրվել է Եզնիկ Կողբացու «Եղծ Աղանդոցի, մեջ օգտագործելու միջոցով:

1	2	3	4	5	6	7	8
11.	Եվսեբիոս Եմեսացի, Ուքամատեանի մեկնություն	-	-	-	-	416- 429թթ.	- " -
12.	Թուղթ Աբգարու թագավորի և վարդապետություն Ադե ստաֆյալի	Ասորական Ադար 14 (Մարտ 14) Ասորական Գիսան 12 (Ապրիլ 12) Ասորական Իար (Մայիս 14)	Արեգ 1-30 Ահեկ. 1-30 Մարերի 1-30	408/11-524/ 7թթ. 412/ 5- 528-31թթ. 404/7-520/ 3թթ.	-	416- 429թթ.	- " -
13.	Անդրեաս, Տոմար- ժամանակադրություն	Պեմենովք 24 = Գիստրոս 20 = (Մարտ 20) և Նիսան 14 = (= Ապրիլ 4)	Արեգ 12 և Արեգ 27	-	-	429թ.	Զատիկը Արեգ 30 (= Ապրիլ 7)
14.	Եվթադական	Հունիս 29	Մադարաց 1-30	340/8-456/ 9թթ.	-	408- 459թթ. (433թ.), 420- 30-ական թվեր	հունարենից թարգմանված:
15.	Նիկիայի ժողովի վավերագրեր	Մայիս 20	Մարեր 22	464-467թթ.	-	464- 467թթ.	Գյուտ կաթողիկոսի կամ նրա կարգա- դրությամբ թար- գմանված հունարե- նից:
16.	Տիմոթեոսյուգ, Հականաություն	Եգիպտական բովք 7 (Սեպտեմբեր 4)	Հոռի 6	472-475թթ.	--	472- 475թթ.	Հականական թարգ- մանիչ Հովհան Մանդակունի

Այսպիսով, հենվելով տոմարական հաշվումների վրա, մեր կողմից որոշվում է ասորերենից եւ հունարենից կատարված շուրջ երեսուն թարգմանական բնագրերի ժամանակը. հիմզը ունեն կոնկրետ ամսաթվերի համարժեքներ, չորսը՝ տոնական օրերի նշումներ, 12-ը՝ ամսանվան, ինչպես եւ ամսաթվի բառացի թարգմանությունների գուգահեռներ: Մնացածը՝ համեմատական բնագրային համարժեքներ:

Հայոց տոմարական եղանակի միջոցով նոր խնդիրների լուծմամբ հնարվոր կդառնա թարգմանված մյուս բնագրերի (որոնց մեջ առկա են ամսաթվերով տվյալներ) ժամանակի որոշումը:

Թարգմանական բնագրերի ժամանակի որոշումը հնարվորություն է տալիս գիտական հաստատում հիմքերի վրա դնելու ոչ միայն հայերեն թարգմանված բնագրերի պարբերացումը (նախորդ շրջանում կատարված փորձերի լուրջ վերանայման կարիք ունեն), այլեւ ներկայացնելու հայ իմֆնուրոյն գրական երկերի ժամանակի որոշումը, ասել է թե, հայ վաղ միջնադարյան մշակույթի պատմության զարգացման ընթացքը ամբողջության մեջ:

1. «Հայոց գրերի գյուտի տարեթիվը» հոդվածում ըստ ամենայնի քննության ենք ենթարկել սկզբնաղբյուրների վկայությունները եւ հանգել այն եզրակացության, որ հայոց գրերի գյուտի տարեթիվն է 408թ., որը տոնվել է մարգազ 7 (= հունիս 18), Պենտակոստեից հետո 32-րդ օրվա մեջ, հինգշաբթի օրը: (Տես հավելված):

2. Conyber F. The date of Euthalius, Weitschrift fur Neu testament Wissenschaft, 1904, p 50 Վարդանյան Հ. Ա., Եթադականք, Հանդես ամսօրեայ, 1924, թիվ 9,10 էջ 407: Տեր-Մկրտչյան Գ., Հայ մատենագիտության հնագույն թվականները: Տե՛ս Հայագիտական ուսումնասիրություններ, գիրք Ա., ե., 1979, էջ 388-400

3. Սուրմեյան Խ. Տոմարագիտութիւն, Վենետիկ, 1818, Ginzel F., Handbuch der mathenutischen und chronologie, Leipzig, 1913, Dulaurier E., Recherches sur la chronologie armenienne, Paris, 1859,

Բադալյան Հ., Օրացույցի պատմություն, Ե., 1970: Թումանյան Բ., Հայոց եւ Հռոմեական տոմարների զուգակցությունը 8-552թթ. մ. թ., Բանբեր երեւելանի համալսարանի, 1977, նո 3, էջ 39-61: Նույնի, Հայ աստղագիտության պատմություն, հատ. Ա, Ե., 1964 հատ. Բ., Ե., 1968: Նույնի, Տոմարի պատմություն, Ե, 1972: Աղայան Է., Ակնարկներ հայոց տոմարների պատմությանից, Ե., 1986:

4. Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը, Ե., 1944, Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, Ե., 1956 եւ այլն:

5. Հովհաննես Իմաստասերի «Առ Սարգիս» գրած նամակից, որ գրվել է 1110 թվին, իմացվում է, որ նա դրանից առաջ հայոց շարժական տոմարը վեր է ածել անշարժի:

6. Կորիւն, Վարք Մաշտոցի, Ե., 1962, էջ 118-120:

7. Ըստ մեր ուսումնասիրությունների, Սահակ կաթողիկոսը վախճանվել է 441 թ. Նավասարդի 30-ի (Սեպտեմբերի 6) շաբաթ օրը, իսկ Մաշտոց վարդապետը 422 թ. Մեհեկանի 13-ի (Փետրվար 16) երկուշաբթի օրը (տե՛ս հավելված):

8. Ոսկանի մոտ՝ (մետասներդի) ամս: Պետք է սրբագրել ամս[եանն]:

9. Աստուածաշունչ մատեան հին եւ նոր կտակարանց..., Վենետիկ 1805, էջ 39բ:

10. Ն. Ակինյան, Քննութիւն ս. Սահակի վերագրուած կանոններու եւ հայոց եկեղեցական տարին է դարու սկիզբը, Վիեննա, 1950, էջ 85-87:

11. Աստուածաշունչ..., էջ 320:

12. Բնագրում Աղարա: Պետք է սրբագրել ըստ հունարեն բնագրի՝ «Նիսա-

նայ, (որ է քսան եւ երկու Ադարայ)»: Թարգմանությունը կատարվել է ասորերենից: Եբրայական Նիսան ամսանունը ասորի թարգմանիչները փոխարինել են Ադար ամսանվամբ, որի 22-րդ օրն էր համարված Նիսանի 1-ին:

13. Տեր-Մկրտչյան Գ., նշվ. աշխ., անդ., էջ 396:

14. Եվսեբիոս Կեսարացի, Եկեղեցիական պատմություն, էջ 601:

15. Գ. Տեր-Մկրտչյանը ծանոթ չի եղել Հովհաննես Սարկավագի վերոհիշյալ երկին: Սարկավագի մոտ Եվսեբիոսի հատվածը ավելի անադարտ է պահպանվել, քան բուն ընդօրինակության մեջ:

16. Բնագրում՝ ամին, ուղղում ենք ըստ Սարկավագի:

17. Սարկավագի մոտ՝ ասորոց, որոնք համարված են:

18. Բնագրում՝ արադայ, ուղղում ենք ըստ Սարկավագի:

19. Հունական բնագրի՝ «եւ որպէս Հռովմէացիքն ասեն» ի մետասն յառաջ քան զկաղանդացն Ապրիլի»-ն ասորական բնագրում բացակայում է, որովհետեւ Ադար 22 համարված էր Մարտ 22-ին, իսկ Ապրիլ 1-ից հաշված 11-րդ Մարտ 22-ն է:

20. Տես վերը նշված տոմարական գրականությունը:

21. Գ. Տեր-Մկրտչյանը Եվսեբիոսի երկի եւ Տեմոթեոս Կուզի «Հակաճառութեան» թարգմանության ժամանակը որոշել է, գտնելով տվյալ քառամյակի Նավասարդի 1-ը, որը թեւեւ ճիշտ է, սակայն տալիս է մեկ տարվա սխալ, քանի որ Նավասարդի 1-ից մինչեւ Դեկտեմբերի 31-ը համարված է ներկա որեւէ տարուն, իսկ Հունվարի 1-ից մինչեւ Ավելեաց 5-ը՝ հաջորդ տարուն: Պատահական չէ, որ Նա Եվսեբիոսի երկի թարգմանության ժամանակը որոշել է 416-420 թթ., իսկ Տեմոթեոս Կուզինը՝ 480-484թթ. մինչդեռ պետք է լինեին համապատասխանորեն 416-419թթ. եւ 480-483թթ.:

22. Ցանկացած շահագրգռված հաստատություն կամ մասնագետ կարող է օգտվել «Տոմար» ծրագրից, պայմանագիր կապելով հեղինակների հետ:

23. «Վկայք Արեւելից»-ի առաջաբանը, ինչպես նշել է Լ. Տեր-Պետրոսյանը, հետազայում է ավելացվել, ուստի նրանում առկա հույյան ամիս-ամսաթվերը անտեսել ենք: Ասորական բնագրում, ինչպես եւ «նրա հայերեն թարգմանության նախասկզբնական կազմում» (տես՝ Լ. Տեր-Պետրոսյան, Աբրահամ Խոստովանողի «Վկայք Արեւելիցը», Ե., 1976, էջ 92) դրանք բացակայել են եւ «Վկայք Արեւելից»-ի հնագույն թարգմանության մեջ նահատակությունների ամսաթվերը տրվել են հայկական շարժական տոմարի ամիս-ամսաթվերով: Հայոց տոմարի վկայված ամսաթվերը, հատկապես Բարբաշմենի նահատակության հայոց ամսաթիվը համարված ենք ընդունել ասորական բնագրի ամսաթվին:

24. Վկայք Արեւելից, էջ 126-127: Ասորական բնագրի «գատկին բաղարջակերաց»-ը ըստ Հ. Ա. Վարդանյանի հայերեն է թարգմանվել «գատկի աղու հացից» ձեւով:

25. Տես Ռ. Վարդանյան, Անդրեասի տոմարը եւ նրա հայերէն թարգմանության ժամանակը, Լրաբեր, 1987, №8, էջ 59-70:

26. «Վկայք Արեւելից», էջ 172:

27. Տեր-Մինասյան Ե., Աբրահամ Խոստովանողի «Վկայք Արեւելիցը» եւ նրա ասորական սկզբնատիպը (Տես Ե. Տեր-Մինասյանի Պատմաբանասիրական հետազոտություններ, Երեւան, 1971, էջ 77): Տեր-Պետրոսյան Լ., Աբրահամ Խոստովանողի «Վկայք Արեւելիցը» էջ 126:

28. Տեր-Պետրոսյան Լ., Անդ, էջ 126:

29. Տեր-Մկրտչյան Գ. Ազաթանգեղոսի աղբյուրներից, Յիշատակ դատակնքաց Գորիա եւ Շմոնի վկայից որք վկայեցին Յուդեա, էջ 334:

30. Տեր-Պետրոսյան Լ., Աբրահամ Խոստովանողի «Վկայք Արեւելիցը», էջ 50-73:

31. Տեր-Պետրոսյան Լ., Նշվ, աշխ. էջ 60:

32. Սրբոյն Եփրեմի մատենագրութիւնը, հատ. Բ, Վենետիկ, 1836, էջ 18-19:

33. Սրբոյն Եփրեմի մատենագրութիւնը, հատոր Ա, Վենետիկ, 1836, էջ 224-225:

34. Լաբորնեայ դիւանագիր դպրի եղեսիոյ թուղթ Աբգարու յեղեալ յասորոյնի ի ձեռն ս. թարգմանչաց, Վենետիկ, 1868,

35. Անդ. էջ 51:

36. Այդ տեղեկությունների հետ կապված ամիսների եւ ամսաթվերի ժամանակի մասին տված Ղ. Ալիշյանի բացատրությունները չենք քննարկում:

37. Անդ., էջ 1-2:

38. Անդ., էջ 4:

39. Անդ, էջ 45:

40. Мешерская Е., Легенда об Авгаре, М., 1984, стр.185-186, 213.

41. Ձեռագիր Նո. 985, էջ 237ա-239ա:

42. Ձեռագիր Նո. 985, էջ 237 ա-բ:

43. Հովհաննէս Իմաստասերի մատենագրությունը, էջ 261-262:

44. Երանելոյ Կիւրդի Երուսաղեմայ հայրապետի կոչումն ընծայութեան, Վիեննա, 1832, էջ 280, Ալիսյան Ն., Նշվ. աշխ., 85-87:

45. Ս. Քոլանջյան, Նորահայտ պատառիկներ Կյուրեղ Երուսաղեմցու թ դպրի մի գրչագրից, տե՛ս Բանբեր մատենադարանի, Նո. 5, 1960, էջ 201-238:

46. Վարդանյան Ռ., Անդրեասի տոմարը եւ նրա թարգմանության ժամանակը, Լրաբեր, էջ 59-70:

47. Անդ, էջ 59-70:

48. Կորիւն, Վարք Մաշտոցի, Ե., 1962, էջ 118-119:

49. Տաշյան Հ., Վարդապետութիւն առաքելոց անվավերական կանոնանց

մատենանք. թուղթ Յակոբայ առ Կողրատոս եւ կանոնք Թաղդէի, Վիեննա, 1896:

50. Կանոնագիրք Հայոց, Հ. Ա, էջ 541: Տաշյան Հ., Վարդապետութիւն առաքելոց, էջ 290-292:

51. Հ. Տաշյան, Վարդապետութիւն առաքելոց, էջ 359-363:

52. Հ. Տաշյան, նշվ. աշխ., էջ 361:

53. Հ. Տաշյանը ծանոթագրության մեջ գրում է. «Այստեղ լուսանցքի վրա գրուած է «Վարդապետութիւն Աղդէի առ Եղեսեցիս եւ այլս. յամի Յունաց 342 ի Յուլիս ամսոյ, յաւուր միաշաբաթոջ որ է լրումն Պենտակոստեից, ի լուսնականն Յունիս ամսոյ, յ 13 արաւային մայիսի» (էջ 156): Ավելացնենք, որ «ի 14 Յուլիս ամսոյ»-ի մեջ ամսաթիվը եւ ամիսը գրչական սխալների արդյունք են, քանի որ երբեք հուլիսին Պենտակոստէ չի եղել: Այն կարող է սրբագրվել «որ է 4 Յունիս ամսոյ, որը հիմնավորվում է «ի լուսնականն Յունիս ամսոյ» միջանկյալ նախադասության հունիս ամսի կրկնությամբ եւ բնագրի «որ օր չորք էր Յունիսի»-ով:

54. Հ. Տաշյան. նշվ. աշխ., էջ 21:

55. Տաշյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 46-82, 101 եւ այլն:

56. Հարկ է նշել, որ Հուլիս 14-ը գրչական սխալ է, որովհետեւ Պենտակոստեի օրը երբեք Հուլիսի 14-ին չի եղել: Այն, ինչպես նշեցինք վերելում, պետք է սրբագրել Հուլիս 4:

57. Տաշյան Հ., նշվ. աշխ. էջ 181-182:

58. Կորյունի հիշյալ վկայությունից ամենայն հավանականությամբ կարելի է եզրակացնել, որ առաքյալներից հետո եկող կանոնական շնորհապատում գրվածքների մեջ է եղել Կղեմեսին վերագրվող Առաքելական կանոնները, որից օգտվել է «Վարդապետութիւն առաքելոց»-ի խմբագիրը 547 թրվին, ուստի այն կարող է թարգմանված լինել հայերեն 440-ական թվականներից առաջ: Այդ ժամանակին ենք վերագրում «Կանոնք հարանց հետեւողաց»-ը:

59. Տաշյան Հ. նշվ. աշխ. էջ 186-193:

60. Համեմատությունները տես Հ. Տաշյան, նշվ. աշխ. եւ այլն:

61. Տեր-Պետրոսյան Լ. Գրիգոր Լուսավորչի վարդապետության աստրական աղբյուրները, ՏԵՍ Բանբեր մատենադարանի, Ն. 15, Ե., 1986, էջ 104-105:

62. Գիրք որ կոչի Զօն (արարեալ սբյն Յակոբայ երիցս երանեալ Հայրապետին Մծբին քաղաքի՝ ըստ խնդրոյ սրբոյ մերոյ Գրիգոր Լուսավորչին սակս մանկաց նորոյս Սիովնի), Կոստանդնուպոլիս, 1824, Տեր-Մինասյան Ե., «Զօն» կոչված գրքի հեղինակի հարցը (տես նշված հոդվածների ժողովածու, էջ 411-424):

63. Անդ., էջ 320:

64. Տեր-Պետրոսյան Լ., Նշվ. աշխ., էջ 105:

65. Անդ., էջ 105:

66. Մ. Վան Էսբրոկ, Ազաթանգեղոսի բնագրի պատմությունից, տե՛ս Պատմա-բանասիրական հանդես, նո. 2, 1984, էջ 28-43:

67. Վարդանեան Հ. Ա., Եւթադականք, Հանդես ամսօրեայ, 1924, թիվ 9, 10, 11, 12, 1921թ., թիվ 1, 2, 3, 4, 7, 8, նույնի՝ Եւթադի մատենագրութիւնք, 1925թ., թիվ 9-10, 11-12, 1926թ., թիվ 12 եւ այլն:

68. Վարդանեան Հ. Ա. Նշվ. աշխ., անդ, 1925, թիվ 11-12, էջ 523:

69. Վարդանեան Հ. Ա. Նշվ. աշխ., անդ. 1926, թիվ 1-2, էջ 13-14:

70. Վարդանեան Հ. Ա. Նշվ. աշխ., 1926, թիվ 1-2, էջ 14-15:

71. Կարող էր լինել նաեւ «վեց է ոսմենայ», եթե նկատի ունենանք, որ Պոռոս առաքյալի հիշատակի օրը այլ ավանդույթի համաձայն Նշվել է նաեւ Հունիսի 30-ին: Սակայն, տվյալ դեպքում խոսքը գնում է Հունիսի 29-ի մասին:

72. Conyber f, The date of Euthalius, p.50 Հ. Ա. Վարդանեան, Եւթադականք, Հանդես ամսօրեայ, 1924, թիվ 9-10, էջ 407:

73. Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 153:

74. Սոկրատի եկեղեցիական պատմության մեջ: Տես նաեւ

История Византии, т.1, М., 1967, стр.169, Посов М.Э., История христианской церкви (до разделения церквей-1045г.), Киев, 1991, 340-341:

75. Տիմոթեոսի եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրեայ հակաճառութիւն առ սահմանեալն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի, ի լոյս ընծայեալ աշխատությամբ Կարապետ ծ. վարդապետի եւ երուանդ վարդապետի, ս. Էջմիածին, 1908, Յառաջաբան, էջ V-XXIV: Գալուստ Տեր-Մկրտչյան, Տիմոթեոս Կուզի հակաճառութեան հայ թարգմանութեան ժամանակը եւ սուրբ գրքի երրորդ կամ «Նորաբեր» հայ թարգմանութիւնը, տե՛ս Արարատ, ս. Էջմիածին, 1908-ՌՅԾԷ, տարի ԽԱ, Մայիս-Յունիս, համար Ե-2, էջ 564-589 (ստորագրել է հունիսի 3-ով, Ռ.Վ.): Նույնի Տիմոթեոս Կուզի մասին լրացումն ու ուղղելիք, Արարատ, ս. Էջմիածին, 1908-ՌՅԾԷ, Տարի ԽԱ, Յուլիս-Օգոստոս, համար Ե-Ը էջ 707-708 (ստորագրել է Յուլիս-Ռ.Վ.), նույնի՝ Հայ մատենագրության հնագույն թվականները, Տես Գ. Տեր-Մկրտչյան, հայագիտական ուսումնասիրություններ, գիրք Ա, Երեւան, 1979, էջ 388-395 (առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Շողակաթ» ս. Էջմիածնի հայագիտական ժողովածու, գիրք 1-ին, Վաղարշապատ, 1913, էջ 154-163, որտեղից էլ արտատպվել է՝ ուղղելով վրիպակներն ըստ ձեռագրի ու վկայակոչված աղբյուրների, էջ 14-15): Ն. Ակինյան, Տիմոթեոս Կուզ հայ մատենագրության մէջ, Հանդես ամսօրեայ, Վիեննա, 1908, թիւ 9, սեպտեմբեր, ԻԲ տարի, էջ 261-265, Հանդես ամսօրեայ, Վիեննա, 1908, թիւ 10, հոկտեմբեր, ԻԲ տարի, էջ 294-302, Հ. Մանանդյան, Յունբան դպրոցը եւ նրա զարգացման շրջանները, Հանդես

ամսօրեայ, Վիեննա, 1926, թիւ 9-10, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, Խ տարի, էջ 438-445, Մ. Արեղյան, Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառութեան» թարգմանվելու ժամանակը, Տե՛ս Հայոց հին գրականության պատմություն, հ.1, Երեվան, 1944, հավելված 5-րդ, էջ 613-618, Ե. Տեր-Մինասյան, Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառութիւն առ սահմանեալն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի» երկի թարգմանության ժամանակը, Բանբեր Մատենադարանի, Երեւան, 1960, նո. 5, էջ 279-291, Պ. Անանյան, Պատմական հիշատակարան մը Դվինի Բ ժողովքի մասին, Բազմավեպ, Վենետիկ, 1958, թ.6-7, Հունիս-հուլիս, էջ 117-131, С. Аревшатын, Формирование философской науки в древней Армении (V-VI вв.) Е., 1973, стр. 166-190, Մ. Գ. Գրիգորյան, Ապոլինարեան հատակտորք հայ աստուածաբանական գրականութեան մէջ, Հանդէս ամսօրեայ, 1987, էջ 243-277:

76. Գ. Տեր-Մկրտչյան, Տիմոթեոս Կուզի թարգմանության ժամանակը, անդ էջ 564-589, 707-708, 388-395:

77. Ն. Ակինյան, Տիմոթեոս Կուզ հայ մատենագիտութեան մեջ, անդ. էջ 261-265, 294-302:

78. Անդ

79. Հ. Մանանդյան, Յունաբան դպրոցը եւ նրա զագագման շրջանները, անդ, էջ 438-455:

80. Տպագրում յաքսորաց:

81. Տպագրում թուղթ:

82. Տպագրում գաշակերտսն, ուղղումը մերն է, ըստ Գ. Տեր-Մկրտչյանի:

83. Տպագրում յևտորիս, ուղղումը մերն է:

84. Տպագրում գաշակերտսն, ուղղումը մերն է, ըստ Գ. Տեր-Մկրտչյանի:

85. Տեր-Մինասյան Ե. Նշվ. աշխ., էջ 284:

86. Եթե Թլրին առաջինի 7-ը համարժեք ընդունենք Սեպտեմբերի 7-ին, ապա պիտառության վերնագրի եւ Դիոսկորոսի մահվան օրվա ասորական տոմարի ամսաթվից կարելի է ենթադրել, որ Տիմոթեոսի ասորական թարգմանությունը պետք է կատարված լիներ մինչեւ 483 թվականը, քանի որ Անտիոքի տոմարում տարվա ամիսը սկսվում էր Սեպտեմբերի 1-ից միայն 458-483թթ. (տե՛ս Бикерман Э., Хронология древнего мира, М., 1975, стр. 45), իսկ դրանից առաջ եւ հետո՝ Հոկտեմբերի 1-ից: Հնարավոր է նաեւ, որ Թշրին առաջինի 7-ը բառացի թարգմանություն լիներ եգիպտական ամսաթվի, այն է՝ (Թովթ) 7-ի: Եթե ընդունելի լինի այս դիտողությունը, ապա ասորերեն թարգմանիչը նկատի է ունեցել թովթ 7-ը (= Իլուլ 4 = Սեպտեմբեր 4):

87. «Հակաճառութիւն...», էջ 277:

90. «Կնիք հավատոյ», էջ 112:
91. «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 90-92:
92. «Հակաճառութիւն...», էջ 15-16:
93. «Գիրք թղթոց», էջ 140:
94. Բացառությամբ Նորայր Բյուզանդացու:
95. Գիրք թղթոց, էջ 99-107:
96. Անդ
97. Ղազար Փարպեցոյ Պատմութիւն հայոց եւ թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, Թիֆլիս, 1907, էջ 418:
98. Գիրք թղթոց, էջ 48-51:
99. Արեղյան Մ., Նշվ. աշխ., էջ 613-618: Նույնի՝ Քերդողահայր Մովսես Խորենացի եպիսկոպոսի թղթի վավերականությունը, անդ էջ 618-623, նույնի՝ Հայոց եկեղեցու դարը քաղկեդոնականությանը վերաբերմամբ 5-րդ դարի երկրորդ կեսին, անդ, էջ 623-637 եւ այլն:
100. Վարք եւ վկայաբանութիւն ի սրբոց, Վենետիկ, 1874, հ. Բ, էջ 475, Ն. Ակինյան, Նշվ. աշխ., էջ 89:
101. Ն. Ակինյան, Քննութիւն ս. Սահակի վերագրած կանոններու եւ հայոց եկեղեցական տարին է դարու, էջ 89:
102. Անդ, էջ 89:
103. Վարք եւ վկայաբանութիւն սրբոց, հ. Բ, էջ 201:
104. Բնագրում Դէնիոս, ուղղումը՝ Մ. Ավգերյանի: Կատարվել է Ն-ն ս-ի փոխվելու գրչական սխալ:
105. Եւսեբի Պամփիլեայ Կեսարացոց ժամանակականք երկմասնայ, մասն, Ա, Վենետիկ, 1818, էջ 31-32:
106. Մ Ավգերյանը գտնում է, որ հինգերորդը պետք է լիներ հնգետասներորդ, ինչպես Նախորդ դեպքում:
107. Անդ, էջ 48-49:
108. Վարք եւ վկայաբանութիւն..., հ. Ա. էջ 434:

ՀԱՅՈՑ ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԻ ՏԱՐԵԹՎԸ

Հայ մատենագրության մեջ առկա են սկզբնաղբյուրներ, որոնք ավելի քան բավարար հիմքեր են տալիս հայոց գրերի գյուտի թվականը որոշելու համար: Հայոց գրերի գյուտի տարեթվի որոշման պատմությանը չենք անդրադառնում. այն ֆենարկման առանձին նյութ է:¹

Հետազոտողները գիտական շրջանառության մեջ են դրել բազմաթիվ սկզբնաղբյուրներ, սակայն վրիպել են Հայոց քրիստոնեական Տոնացույցը: Վերջինիս տվյալներն ամբողջացնում են փաստերը, որոնք հիմք են տալիս տոմարական ըստույգ հաշվումներով ժամանակակից թվականների վերածել Սահակ կաթողիկոսի եւ Մաշտոց վարդապետի մահվան տարիները, ամսաթվերը եւ շաբաթվա օրերը: Դրանց վրա է հիմնված, ինչպես հայտնի է, հայ գրերի գյուտի տարեթիվը եւ այլ խնդիրներ:

Հայոց քրիստոնեական Տոնացույցը սկիզբ է առել 4-րդ դարից: Ըստ ավանդության առաջին փոփոխությունը կատարվել է 5-րդ դարում: Այն վերագրվում է Սահակ կաթողիկոսին: Մեզ հայտնի ամենահինագույն Տոնացույցի (հայոց 641թ. = 1192-3թթ.) մի պատառիկում կարդում ենք.

«Աստուածայայտութեան ժամակարգութիւն ըստ սրբոյ լուսաւորչին արողաց հրահանգից եւ կարգաց զոր ընկալեալ ի սրբոյն Սահակայ եւ հասուցին առ մեզ նախնիք մեր» (9838 թվահամարի ձեռագիր, էջ 119բ):

Ըստ Կորյունի Մաշտոցին եւ նրա աշակերտներին, հայոց գրերը Վաղարշապատ բերելու ժամանակ, դիմավորել են եւ մեծ տոնախմբություն կազմակերպել: Կասկածից վեր է, որ այն եղել է թարգմանչաց տոնի սկիզբը, որը Տոնացույց է մուծել Սահակ կաթողիկոսը:

Հայոց քրիստոնեական Տոնացույցի մեջ երկրորդ փոփոխությունը կատարել է Հովհան Մանգակունի կաթողիկոսը 480-ական թվականների սկզբներին: Նա վերականգնելով հին ավանդույթը, կանոնագրեց եկեղեցական տարվա սկիզբը հունվարի 6-ը², այդ մասին է հավաստում նաեւ Անանիա Շիրակացին³: Հովհան Մանգակունին Հայոց Տոնացույցը կարգավորող բազում այլ հարցերի հետ միասին այն լրացրեց եւ հարստացրեց նոր տոնական օրերով, որոնք սկիզբ են առնում 440-ական թվականներից: Դրանց թվում Սահակ կաթողիկոսի եւ Մեսրոբ Վարդապետի հիշատակի օրերը:

Կորյունի հաղորդման համաձայն, Սահակ կաթողիկոսի մահից հետո յուրաքանչյուր տարի Աշտիշատում հավաքվում եւ կատարում էին Սահակի հիշատակի օրը: Այդ նույնն է կրկնվել Մաշտոցի մահից հետո: Ինչպես վկայում է Կորյունը, երեք տարի հետո Օշականում կառուցվեց եկեղեցի, Մաշտոցի դին տեղափոխվեց եկեղեցու մեջ:

Կասկածից վեր է, որ Հովհան Մանդակունին Հայոց Տոնացույց է մուծել եւ համահայկական բնույթ է տվել Սահակ կաթողիկոսի եւ Մեսրոբ վարդապետի հիշատակի օրերին: Այլ խոսքով, 5-րդ դարից սկսած Հայոց Տոնացույցում առկա էին քարգմանջաց տոնը, ինչպես եւ Սահակ կաթողիկոսի եւ Մաշտոց վարդապետի հիշատակի օրերը, որոնք հասել են մեզ Տոնացույցի ուշ շրջանի տարբեր խմբագրություններով:

Այժմ մի քանի խոսք Հայոց Տոնացույցի առանձնահատկության մասին: Հայոց բրիտանական տոնական տարին քեզ սկսվել է հունվարի 6-ին, բայց քանի որ տարվա տոները շարժական էին, կատարվել են շաբաթվա ցիկլի հիման վրա, այսինքն հիմնականում ընդունվել է ոչ թե ամսաթիվը, այլ շաբաթվա օրը՝ հիմք ունենալով գատիկ կիրակին: Յուրաքանչյուր տարվա ամսաթվերը եղել են տարբեր, իսկ շաբաթվա օրվա որոշումից հետո այդ տոնը կամ հիշատակը միշտ եղել են շաբաթվա տվյալ օրը: Նույնիսկ այն դեպքում, երբ տոնը տեղափոխվել է տարվա այլ ժամանակ⁴:

Արդ, տեսնենք Հայոց Տոնացույցի տարբեր խմբագրություններում ի՞նչ տրվածներ կան Սահակ կաթողիկոսի, Մեսրոբ վարդապետի հիշատակի եւ քարգմանջաց տոնի շաբաթվա օրերի մասին:

Ըստ 936 թվահամարի ձեռագրի⁵

«Սահակ.6 Մեսրոպա ի հինգշաբաթն»⁷ (էջ 81բ)

«Շաբաթ. սրբոյն Սահակայ» (էջ 149բ):

Ըստ 759 թվահամարի ձեռագրի (1278թ.0

1. «էշ (շաբաթ) սրբոյն Սահակայ հայոց հայր(ապետի)» [էջ 174բ]

2. «եշ (հինգշաբաթ) Սահակայ} եւ Մեսրովբայ եւ այլոց քարգմանջացն» (էջ 170ա):

3. «Բշ (երկուշաբաթ) սրբոց վարդապետաց Մեսրովբայ եւ եղիշէի» (էջ 172բ):

Ըստ 179 թվահամարի ձեռագրի (1292թ.)

1. «եշ (հինգշաբաթ) Սահակայ եւ Մեսրոբայ եւ այլոց քարգմանջացն»:

2. «Բշ (երկուշաբաթ) վարդապետացն Մեսրոբայ եւ եղիշէի»:

3. «էշ (շաբաթ) Սահակայ հայոց հայրապետի»:

Ըստ 752 թվահամարի ձեռագրի (1314թ.)

1. «Շբ (շաբաթ) Սահակայ Պարթեւի հայրապետի» (էջ 153բ):

2. «եշ (հինգշաբաթ). Թարգմանջացն Սահակայ եւ Մեսրոպայ», (էջ 167ա):

3. «Բշ (երկուշաբաթ) Մեսրոպայ վարդապետի եւ եղիշէի եւ Մովսեսի քերթողի եւ Դավիթ Անյաղթ փիլիսոփայի եւ Գրիգոր Նարեկացոյ» (171ա):

Ըստ 2092 թվահամարի ձեռագրի (ԺԴ դար)

1. «եշ. Սահակայ եւ Մեսրոպայ սրբոց քարգմանջացն... ի Տրէի ԺԸ» (էջ 226ա):

2. «Բշ Մեսրոպայ վարդապետի... ի մեհեկի ԺԳ» (էջ 228ա):

3. «Շբ Սահակայ Պարթեւի... Նաւասարդի Լ(30)» (էջ 231բ):

Ըստ 767 քվահամարի ձեռագրի (15-րդ դար)

1. «Շբ. Սահակայ Պարբեւի» (129ա):

2. «Եշ. Թարգմանչացն Սահակա. Մեսրոպայց (էջ 163ա):

3. «Բշ. Մեսրոպայ վարդապետին եւ Եղիշէի եւ Մովսէսի Քերթողին եւ Դաւթի Անյաղք փիլիսոփային եւ Գրիգոր Նարեկացոյ» (էջ 173ա-բ):

Ըստ 9838 քվահամարի ձեռագրի (1526թ.)

1. «Շար. Սահակայ Պարբեւի հայրապետի» (էջ 155ա):

2. «Բշ. Մեսրոպայ վարդապետին եւ Եղիշէի եւ Մովսէսի Քերթողի եւ Դաւթի Անյաղք փիլիսոփայի եւ Գրիգոր Նարեկացոյն եւ Ներսէսի Կլայեցոյն» (էջ 176 բ):

Վերը հիշատակված տոնացույցների խմբագրություններից պարզ է դառնում, որ ի սկզբանե Սահակ կաթողիկոսի հիշատակը տոնել են շաբաթ օրը, Մեսրոպ վարդապետինը՝ երկուշաբթի, իսկ Թարգմանչացը՝ հինգշաբթի: Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի վկայած հինգշաբթին, որ բաղել է «Պատմութիւն վասն սրբոյն Սահակայ հայրապետին եւ Մեսրոպայ վարդապետին» վերնագիրը կրող (տե՛ս Սովետր հայկական. հ.Բ, 1853) անանուն բնագրից, պարզվում է, որ վարդան Արեւելցու (13-րդ դար) գրերի գյուտին նվիրված ներբողական գրվածքն է⁸ (տես. «Վարդանայ վարդապետին ասացեալ բան գովեստի պատմագրաբար վասն սրբոյ Սահակայ եւ Մեսրոպայ եւ այլոց քարգմանչացն», «Բանբեր Մատենադարանի, թիվ 7, 1964): Վարդան Արեւելցին հինգշաբթի օրվա նշումը վերցրել է Հայոց Տոնացույցից եւ տալիս է քարգմանչաց տոնի (որոնց քվում նաեւ Սահակ կաթողիկոսի) շաբաթվա օրվա պատկերը եւ ոչ Սահակ կաթողիկոսի բուն հիշատակի օրվա, որոնց մասին վկայություններ բերվեցին վերելում:

Տեսնենք ինչ են հաղորդում Կորյունը, Խորենացին եւ Փարպեցին Սահակ կաթողիկոսի եւ Մաշտոց վարդապետի մահվան, հայոց գրերի կամ դպրության ըստեղծման քվականի, ինչպես եւ դրանց հետ առնչվող հարցերի մասին:

1. Ըստ Կորյունի⁹ ընդարձակ խմբագրության Սահակը վախճանվել է «յառաջումն ամի Հագկերտի ի կատարեալ ամսեանն Նաւասարդի», իսկ ըստ համառոտ խմբագրության՝ «յառաջումն ամի երկրորդ¹⁰ Յագկերտի ի կատարեալ ամսեանն Նաւասարդի»:

2. Մեսրոպ վարդապետը վախճանվել է «...ի նմին ամի, յետ ամսոցվեցից անցանելոց վախճանի երանելոյն Սահակա... յերեւտասաներորդում¹¹ ամսեանն Մեհեկանի»¹²:

3. «Եւ արդ լինի համար ամաց հաւատոց երանելոյն (Մաշտոցի-Ռ.Վ.) ամբ քառասուն եւ հինգ եւ ի դպրութենէն Հայոց մինչեւ ցվախճան սրբոյն՝ ամբ երեսուն եւ հինգ (որո՞ համարին այսպէս թագաւորեալ Դիմոնայ¹³ Պարսից արքայի ամս վեց, եւ Յագկերտի ամս քսան եւ մի [եւ Վառայ ամս քսան եւ մի]¹⁴ եւ յառաջումն ամի երկրորդ Յագկերտի որդւոյ Վառայ վախճանեցաւ երանելին: Եւ արդ

առնու համար ամաց սրբոյ հաւատոյ ի չորրորդում ամէն Կրմանայ արքայի մինչեւ ցառաջին ամն երկրորդ Յազկերտի որդոյ Վռամայ¹⁵ եւ դպրութեանն Հայոց յուրերորդ¹⁶ ամէ Յազկերտի առեալ սկիզբն»¹⁷:

Ըստ խորենացո՛ւ 1. «Զքսան եւ զմի ամ թագաւորեալ Պարսից Վռամ երկրորդ՝ մեռանի, թողով զտէրութիւնն որդոյ իւրում Յազկերտի: Որոյ մոռացեալ զհաշտութիւնն՝ իսկ եւ իսկ ընդ թագաւորելն դիմէ ի վերայ զօրացն Յունաց, որք առ Մծբնին, հրամայելով զնոյն Ատրպատականի ի մեր աշխարհս ելանել որք եկեալ անկարգապէս բանակեցան հուպ առ Բագմանց աւանի:

Յայնժամ հասեալ Մեծին Սահակայ հիւանդութիւն մահու եւ առեալ զնա աշակերտացն՝ տարան ի գիւղն որ կոչի բլուր, որպէս թե ի վայր եւ յընտանեզոյն եւ ի զերծ տեղի մատուցեալ ի զօրացն Պարսից կտտողաց զնոսա: Ուր եւ եհաս վախճան, կեցեալ եպիսկոպոսութեամբն ամս յիսուն եւ մի, սկսեալ յերրորդ ամէ վերջնոյ խոսրովայ արքայի Հայոց մինչեւ ցսկիզբն ամին երկրորդի¹⁸ Յազկերտի եղելոյ Պարսից թագաւորի, յէս ամսոյն նաւասարդի, յաւուր իւրոյ ծնընդեանն»¹⁹:

3. «Եւ զկնի վեց ամսոց անցելոց կատարման սրբոյն Սահակայ, յերեփտասանն Մահեկանի եւ երանելին Մեսրոպ յաշխարհէ փոխեցաւ ի Վաղարշապատ քաղաքի»²⁰:

Ըստ Փարպեցո՛ւ 1. Սահակը մահացել է «ի սկզբան ամին երկդի (երկրորդի -Ռ.Վ.) յազկերտի որդոյ Վռամայ թագաւորին պարսից²¹: յամսեանն Նաւասարդի որ օր Լ(30) էր ամսոյն...»²²:

2. «Եւ ետ վեց ամսոյ կատարման նորին տարոյ հանգստեան սբյն (սրբոյն) Սահակայ, վախճանեցաւ երանելին Մաշտոց ի Վաղարշապատ քաղաքի որ եւ նոր քաղաք անուանեն, յերեփտասներորդի աւուր ամսեան Մեհեկանի»²³:

Այժմ բնութեան առնենք այն նախադրյալները, այսինքն ստուգենք տարեթվերը եւ վկայությունները, որոնց վրա պետք է հիմնված լինի հայոց գրեթե գյուտի թվականի որոշումը: Նկատենք, որ ուսումնասիրողներից եւ ոչ մեկը հիմնականում չի վերլուծել նախնական թվերը, որոնց վրա պետք է հիմնել իրենց հաշվարկները, այլ մեկը հենվել է մյուսի վրա:

5-րդ դարի սկզբնաղբյուրները (Կորյուն, խորենացի, Փարպեցի), ինչպես եւ ուշ շրջանի վկայությունները հավաստել են Սահակ կաթողիկոսի մահվան օրը Նավասարդի 30-ը, իսկ Մաշտոցինը՝ մեհեկանի 13-ը, նախապես շարժական տոմարով, հետագայում անշարժի վերածելով: Ուշագրավ է, որ նավասարդի 30-ը հարաբերում է մեհեկանի 13-ին այնպես, ինչպես շաբաթը երկուշաբթիին, այսինքն՝ նավասարդի 30-ի շաբաթ լինելը թելադրում է մեհեկանի 13-ի երկուշաբթին: Այլ խոսքով, Հայոց Տոնացույցը եւ հայ մատենագիրների վկայությունները կատարյալ համաձայնության մեջ են, ուստի մեխանիկորեն վերանում է հինգշաբթին՝ որպես Սահակի հիշատակի օրվա պատկեր, ինչպես փորձել է ցույց տալ Գ.Տեր-Մկրտչյանը: Այդ հինգշաբթին, ինչպես նշեցինք, Թարգմանչաց տոնի շա-

բաթվա օրվա պատկերն է, որ հայտնի է Տոնացույցից եւ վկայված 13-րդ դարում գրված Վարդան Արեւելցու գրերի գյուտի մասին ներբողյալում:

Այս դիտարկումը ոչ միայն հիմնավորում է Սահակ կաթողիկոսի եւ Մեսրոբ վարդապետի մահվան հայոց տոմարի ամսաթվերն ու շաբաթվա օրերը, այլեւ հընար է տալիս վերծանել հուլյան ամսաթվերի, բացահայտել ներկա թվականները:

Տեսնենք թե որ տարիներին կարող էին պատահել վերոհիշյալ տոմարական համապատասխանությունները:

Նավասարդի 30			Մեհեկանի 13		
Ներկա թվական	հուլյան ամսաթիվ	շաբաթվա օր	Ներկա թվական	հուլյան ամսաթիվ	շաբաթվա օր
436	սեպտեմբեր	երկուշաբթի	437	փետրվար	Զորեմշաբթի
	7			17	
437	- " -	երեքշաբթի	438	- " -	Հինգշաբթի
438	- " -	Զորեմշաբթի	439	- " -	Ուրբաթ
439	- " -	Հինգշաբթի	440	- " -	Շաբաթ
440	սեպտեմբեր	Ուրբաթ	441	փետրվար	Կիրակի
	6			16	
441	- " -	Շաբաթ	442	- " -	երկուշաբթի
442	- " -	Կիրակի	443	- " -	երեքշաբթի
443	- " -	երկուշաբթի	444	- " -	Զորեմշաբթի

Աղյուսակից պարզ է դառնում, որ հայոց շարժական տոմարի միեւնոյն տարին ընկած է ներկա թվականի երկու տարվա վրա, եւ մեր մատենագիրները, ինչպես երեւում է հաշվումները կատարել են հայոց տոմարի տարով: Նկատելի է, որ ուրիշ ոչ մի տարիների ճավասարդի 30-ը եւ Մեհեկանի 13-ը չեն համապատասխանում շաբաթ եւ երկուշաբթիին, բացի 441/442թթ.: Այդ պատկերը կրկնվի յոթ տարի հետո, 448/449թթ. կամ առաջ՝ 434/5թթ., միայն հուլյան տարբեր ամսաթվերում:

Հայոց անշարժ տոմարը Հովհաննես Սարկավազը վերահաշվարկել է 429/430 թվականի դրությամբ, ուստի շարժականի վերածելու դեպքում ստանում ենք հուլյան ամսաթվերի օրվա պատկերը, այն է՝

429 - 432թթ.	Նավասարդի 30	- սեպտեմբեր 9
433 - 436թ.	- " -	սեպտեմբեր 8
437 - 440թ.	- " -	սեպտեմբերի 7
441 - 444թ.	- " -	սեպտեմբերի 6

Նույն պատկերն է նաեւ Մեհեկանի 13-ի համար, այն է՝

429 - 432թ. Մեհեկանի 13 = փետրվար 19

433 - 436թ. - մեհեկանի 13 = փետրվար 18

437 - 440թ. - " - = փետրվար 17

441 - 444թ. - " - = փետրվար 16

Այսպիսով, հայոց անշարժ տոմարի վերահաշվարկումով եւս հիշյալ տարիներին նավասարդի 30-ը համապատասխանել է սեպտեմբերի 6-ին, իսկ մեհեկանի 13-ը՝ փետրվարի 16-ին:

Տոմարական հաշվումները հիմնավորում են, որ Սահակ կաթողիկոսը մահացել է 441 թվականի նավասարդի 30-ին (= սեպտեմբերի 6) շաբաթ օրը, իսկ Մաշտոց վարդապետը՝ 442 թվականի մեհեկանի 13-ին (= փետրվար 16) երկուշաբթի օրը:

Հավաստի վկայությունների հիման վրա ստացված արդյունքները հերքում են ինչպես Է.Դյուլոթի (1859թ.), այնպես էլ Գ.Տեր-Մկրտչյանի (1912թ.) ստացած 439 եւ 440 տարեթվերը²⁴, որոնք անվերապահորեն ընդունվել են հետագա ուսումնասիրողների կողմից²⁵:

Տեսնենք Կորյունի բնագրի տվյալներով կարո՞ղ ենք պարզել, թե Մաշտոցը պարսից ո՞ր թագավորի ֆանիերոդ տարում է մահացել: Կորյունի հաղորդման համաձայն գրերի գյուտից մինչեւ Մաշտոցի մահը անցել է 35 տարի: Նա միաժամանակ հայտնում է, որ գրերի գյուտը եղավ Հազկերտի 9-րդ տարում: Հազկերտի առաջին տարուց մինչեւ Հազկերտ 2-րդի որեւէ տարին, այսինքն՝ Մաշտոցի մահվան տարին գտնելու համար 35-ին պետք է գումարենք 9 եւ հանենք մեկ միավոր, որովհետեւ երկու վկայություններում գրերի գյուտի տարին կրկնվում է, կստանանք 43, որից հանելով Հազկերտի (21 տարի) եւ Վռամի (19 տարի) թագավորության տարիները, մնացորդում կունենանք Հազկերտ 2-րդի այն տարին, երբ վախճանվեց Մաշտոցը, այն է՝ երրորդ տարին (43-21-19=3), ուստի Մաշտոցը մահացել է Հազկերտի թագավորության 3-րդ տարում, ավելի ստույգ՝ երկու տարի + յոթերորդ ամսին:

Հազկերտի 9-րդ տարին 8-րդի փոխարեն հիմնավորվում է հետեւյալ հաշվարկով: Հազկերտ առաջին 1-ին տարուց մինչեւ Հազկերտ 2-րդ ի 3-րդ տարին հավասար է 43 տարվա, որից եթե հանեն Հազկերտ 2-ի երեք տարին, Վռամ 5-րդի 19 տարին եւ Հազկերտ Առաջինի վերջին 12 տարին, կստանանք 9: Մյուս կողմից, Մաշտոցի մահից մինչեւ գրերի գյուտը 35 տարի է, որից եթե հանենք 3 (Հազկերտ 2-ի տարիները), ապա Վռամ 5-րդի 19 տարին եւ Հազկերտ Առաջինի վերջին 12 տարին, կստանանք 1, այն է՝ գրերի գյուտի տարին, որը փաստորեն համարժեք է Հազկերտ 1-ինի 9-րդ տարվան: Այդ է պատճառը, որ բնագրում առկա «յրերորդ» տարին առաջարկում ենք սրբագրել «յթերորդ» տարի: Դրանով իսկ Կորյունի՝ գրերի գյուտի համար տված երկու հաշվարկները դառնում են նույնական:

Բացի այդ, Սահակ կաթողիկոսի մահվան թվականից (441թ.) հանենք 51, կրստանանք 390 թվականի սեպտեմբեր: Մեկ ամիս պահենք մեր մոտում, հաշվելով օգոստոսից-օգոստոս, այսինքն՝ նավասարդից նավասարդ: 390 թվականից երկու տարի հանենք, կստանանք Վռամ 4-րդի թագավորության սկիզբը, այն է՝ 388թ. օգոստոս, այսինքն՝ Սահակի 51 տարուն զումարենք 2, որպեսզի կարողանանք պարսից թագավորների տարիներով որոշել Սահակի մահվան տարին: 388 թվականին զումարենք 11 (Վռամ 4-րդի տարիները) եւ 21 (Հազկերտ 1-ինի տարիները) եւ 19 (Վռամ 5-րդի տարիները), կստանանք 51: 53-ից հանենք 51, կրստանանք լրիվ երկու տարի եւ զումարենք մեկ ամիսը մինչեւ Նավասարդի 30-ը (Սեպտեմբերի 6-ը) կստանանք Հազկերտ 2-րդի 3-րդ տարվա սկիզբը: Այստեղից հետեւում է, որ Սահակի մահվան կապակցությամբ Կորյունի ընդարձակ խմբագրության մեջ բացակայող²⁶ տարեթիվը երեքն է, այն է՝ «յառաջնումն [Երրորդ] ամի Յազկերտի», իսկ խորենացու եւ Փարպեցու մոտ «Երկրորդը» զրչական սխալ է եւ պետք է սրբագրել Երրորդ, այն է՝ «ցսկիզբն երրորդ ամին Յազկերտի» (խորենացի) եւ «ի սկզբան երրորդ ամին Յազկերտի որդույ Վռամյան» (Փարպեցի): Ընդօրինակությունից, որոնց թվում Փարպեցու, երեւում է, որ երկրորդ զրվել է կրճատ՝ «երկդ.» կամ «երդ.», որը անուշադրության հետեւանով կարող էին կարդալ երկրորդ եւ երրորդ. նախնական բնագրում եղել է երրորդ:

Ուշագրավ է, որ թե խորենացին, թե Փարպեցին Սահակ կաթողիկոսի մահվան կապակցությամբ Կորյունի վկայած «յառաջնումն» բառը հասկացել են «ցսկիզբն» (խորենացի), «ի սկզբան» (Փարպեցի) իմաստով, այսինքն Սահակը վախճանվել է Վռամի որդի Հազկերտի որեւէ (խորենացու եւ Փարպեցու ընդօրինակություններում՝ երկրորդ) տարվա սկզբին: Այստեղից եւս հետեւում է, որ Կորյունի փաստարկած «յառաջնումն ամի Յազկերտի» նախադասության մեջ ամի-ց առաջ եղել է տարեբանակը, որը միակ ձեռագրում բացակայում է: Այդ տարեբանակը. այն է՝ երրորդ, վերականգնել ենք հաշվումների միջոցով:

Հայ մատենագիրների մոտ Սահակ կաթողիկոսի եւ Մեսրոբ վարդապետի մահվան կապակցությամբ վկայած «ի նմին ամին»-ը ցույց է տալիս, որ հաշվարկը կատարել են հայոց շարժական տոմարի տարով: Ակնհայտ է, որ հայ մատենագիրները մի դեպքում փաստագրել են ճշգրիտ ամսաթիվը, մյուս դեպքում՝ կլորացրել են: Այսպես, խորենացու հաղորդման համաձայն Սահակը կաթողիկոս է եղել 51 տարի, միաժամանակ նա մահացել է Նավասարդի 30-ին: Պարզ է, որ ընդհանուր հաշվարկի ժամանակ հաշվի չի առնվել մեկ ամիսը եւ հաշվել են նավասարդից նավասարդ:

Ըստ Կորյունի Մաշտոցը վախճանվել է մեհեկանի 13-ին, իսկ նրա մահից միայնակեաց դառնալը անցել է 45 տարի: Ակնհայտ է, որ այստեղ եւս թվերը կլորացվել են. 44 տարի յոթ ամսվա փոխարեն զրվել է կլոր 45, քանի որ տեսականորեն հաշվարկը կատարվել է նավասարդից նավասարդ, իսկ իրականում յոթ ամիսը վերաբերում է վերջին տարվան: Նույն պատկերն է կրկնվել Մաշտոցի մա-

հից մինչեւ դպրոթյան սկզբի թվականի, այն է՝ 35 տարվա հետ: Միայն այստեղ 34 տարի յոթ ամիսը դարձել է 35 տարի:

Այլ խոսով, Կորյունի, խորենացու եւ Փարպեցու վկայություններից պարզվում է, որ Սահակը եւ Մաշտոցը մահացել են նույն տարում, մեկը՝ տարեսկզբին, նավասարդի 30-ին, մյուսը՝ Սահակի մահից 5 ամիս 13 օր անց, այն է՝ հայոց տարվա 7-րդ ամսին՝ մեհեկանի 13-ին: Ընդհանուր հաշվարկների ժամանակ տարեհաշիվները կտրացվել են: Այլ հետետեւյան հանգել անհնար է, քանի որ տոմարական տարվա եւ ընդհանուր տարեթվերի համար գործ ունենմ ամբողջ եւ կոտորակային թվերի հետ:

Ինչպես տեսանք, Սահակի կաթողիկոսության, Մաշտոցի կրոնավորության եւ հայոց գրերի գյուտի տարիները հաշվել են հայոց տոմարական տարով:

Սահակի մահվան տարին համարժեք է Վռամի որդի Հազկերտի, այսինքն՝ Հազկերտ 2-րդի երկու տարվան ամբողջությամբ, չհաշված մեկ ամիսը երրորդ տարուց, իսկ Մաշտոցինը Հազկերտ 2-րդի 3-րդ տարվա մոտ յոթ ամսվան: Մանավանդ, Սահակի մահվան տարվա համարժեքը, այն է՝ «ցսկիզբն երրորդ ամին Յազկերտի» կամ «յառաջնումն երրորդ ամին Յազկերտի» եւ նրա կորացումը Նավասարդից նավասարդ ցույց է տալիս, որ Հազկերտ 2-րդի թագավորության սկիզբը համընկել է Պարսից տոմարական տարվա սկզբի հետ, որը մի քանի օրվա տարբերություն ուներ հայոց տոմարական տարվա սկզբից: Այնպես որ, Սահակի եւ Մաշտոցի տարիներով Կորյունի եւ խորենացու կատարած ընդհանուր հաշվումները զուգակշռել է հայոց (=պարսից) տոմարական տարվա սկզբի հետ, իսկ կոնկրետ հաշվարկները կատարվել է հայոց տոմարական տարվա ամսաթվերի եւ շաբաթվա օրերի հաշվով:

Վերը բերված բնությունը ցույց է տալիս, որ Սահակի մահվան տարին համարժեք է Հազկերտ 2-րդի երկու տարվան, ամբողջությամբ, չհաշված երրորդ տարվա մեկ ամիսը, իսկ Մաշտոցի մահվանը՝ երրորդ տարվա մոտ յոթ ամսվանը, ուստի Հազկերտ 2-րդի թագավորության 1-ին տարվա սկիզբը հավասար է 439թ. (441-2 կամ 442-3) օգոստոսի սկզբներին: Հավաստի է դառնում այն ուսումնասիրողների տեսակետը, որոնք այլ վկայությունների հիման վրա Հազկերտ 2-ի 1-ին տարին դրել են 439թ.: Հայկական սկզբնաղբյուրները հիմնավորում են, որ Հազկերտ 2-րդի 1-ին տարին սկսել է 439թ. օգոստոսի սկզբներից, որը հայտնի էր տեսականորեն՝ Պարսից տոմարական տարվա հիման վրա:

Ուսումնասիրողները վաղուց նկատել են, որ Կորյունի «վերջաբանը» ենթարկվել է խմբագրման, սակայն չեն փորձել վերականգնել նախնական բնագիրը եւ որոշել այդ հատվածի տեղը:

Ներկայացնենք բնագիրը. «Եւ լիցի համար ամաց հաւատոց Երանելոյն ամբ Բառասուն եւ հինգ, եւ ի դպրութենէն Հայոց մինչեւ ցվախճան սրբոյն՝ ամբ երեսուն եւ հինգ (որք համարին այսպէս, թագաւորեալ Դիսմոնայ Պարսից արքայի ամս վեց, եւ Յազկերտի ամս քսան եւ մի [եւ Վռամայ ամս քսան եւ մի], եւ յա-

ռաջնումն ամի երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վոսմայ վախճանեցաւ երանելին: Եւ արդ առնու համար ամաց սրբոյ հաւատոյ ի չորրորդում ամէն Կրմանայ արքայի մինչեւ յառաջին ամն երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վոսմայ)²⁶ եւ դպրութեանն Հայոց յուրբերող ամէ Յազկերտի առեալ սկիզբն:

Սկսած «որք համարին այսպես»-ից մինչեւ «յառաջին ամն երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վոսմայ» հատվածը համարում ենք հետագա խմբագրության արդյունք, այսինքն Կորյունի երկի համառոտ խմբագրողի միջամտություն: Ահա քե ինչու:

Կորյունի երկում հիշատակված բոլոր թագավորները իրական թագավորներ են, մինչդեռ վերջաբանի «Դիսմոնայ» անվամբ թագավորը պարսից թագավորների շարքում ընդհանրապես գոյություն չունի: Ենթադրվող «Վոսմայ»-ն երբեք հնարավոր չէ աղճատել այնպես, որ դառնա «Դիսմոնայ»: Մյուս կողմից, «Դիսմոնայ» արքան փոքր ինչ հետո դարձել է «Կրմանայ արքա» որը մի կողմից պարսից արքայի անուն չէ, մյուս կողմից ենթադրեալ Վոսմա-ն չէր կարող վերածվել «Կրմանայ» տեղանվան: Վերջապես, «Կրմանայ արքայի» արտահայտությունը Կորյունի խմբագիրը փոխել է Ղազար Փարպեցուց: Վերջաբանի ընդմիջարկված հատվածի հեղինակը փոխանակ Մաշտոցի կրոնավորության 45 տարիներից հետո բերեր թագավորների տարիներով վկայված հաշվարկը, տալիս է Մաշտոցի գրքի գյուտից, այն է՝ 35 տարիներից հետո, որն առնվազն անհասկանալի է եւ խոսում է հոգուտ տվյալ հատվածի ընդմիջարկություն լինելուն: Կորյունի խմբագիրը տվել է Վոսմի տարիների փոխարեն, որը, դժբախտաբար, բնագրում բացակայում է: Այն ուսումնասիրողները տարբեր կերպ են վերականգնել. 18 տարի (Մ.Աբեղյան), 19 տարի (Ն.Ակինյան), 20 տարի (Ն.Բյուզանդացի, Հ.Մանանդյան), որոնք բացառում են: Եթե Կորյունը տար այդ թագավորի տարիները, ապա նա ժամանակակից էր եւ Վոսմին կտար կլոր 19 տարի, ինչպես Ն.Ակինյանն է վերականգնել: Պարզ է, 5-րդ դարի կեսերից հետո եկող հայ մատենագիրները կիմանային Վոսմի թագավորության տարիների փոխարեն, մինչդեռ հայ մատենագրության մեջ Վոսմի թագավորության տարիների փոխարեն տրված է 21 կամ 22: Ակնհայտ է, որ վերականգնելու դեպքում պետք է դնել հայ մատենագիրներին հայտնի տարեփոխարեն, այն է՝ «եւ Վոսմայ ամս ֆսան եւ մի»: Այս հակասությունը եւս խոսում է օգուտ Կորյունի խմբագրի:

Ուշագրավ է, որ հայ մատենագրության մեջ ոչ մեկը չի հետեւել Կորյունի խմբագրին, որը, ինչպես կտեսնենք, գործել է 11-րդ դարից հետո եւ Վոսմ Կրմանին չի տվել վեց տարի եւ նրա չորրորդ տարում դրել Մաշտոցի կրոնավորության սկիզբը: Վոսմ Կրմանին տրվել է 10, 11 եւ 19,²⁷ տարիներ, բայց ոչ վեց տարի: Եթե վերականգնենք Կորյունի խմբագրի հաշվարկը, Մաշտոցի կրոնավորության տարիների համա, ապա այն կարող է լինել հիպոթետիկ, «Դիսմոնի» թագավորի 4-րդ, 5-րդ եւ 6-րդ տարիները, զումարած Հազկերտի եւ Վոսմի 21-ական տարիները, եւ Հազկերտի թագավորության մեկ տարին՝ (3 + 21 + 21 + 1 = 46): Պարզ է, որ խմբագիրը ունենալով Կորյունի վկայած 45 տա-

րին, փորձել է այն վերածել պարսից թագավորների տարիների: Այն հիմնականում հաջողվել է, բայց մի կողմից կատարել է մեկ տարվա սխալ: Մյուս կողմից, Մաշտոցի մահը դրել է Հազկերտի 1-ին տարվա սկզբին:

Կորյունի, խորենացու, ինչպես եւ Փարպեցու մոտ բացառեցին՝ Սահակի մահը Հազկերտի առաջին տարվա սկիզբ դնելը: Առավել եւս, անընդունելի է Կորյունի համառոտ խմբագրի այն հատվածը, երբ Մաշտոցի վախճանը կապել է «յառաջնումն ամի երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վռամայ» հետ, քանի որ Հազկերտ 2-րդի 1-ին տարվա սկզբից անցել էր յոթ ամիս, եւ անիմաստ էր Մաշտոցի մահը դնել Հազկերտի թագավորության որեւէ տարվա սկզբին, որն ինչպես տեսանք, հայ պատմիչները վերագրել են Սահակի մահվանը:

Կորյունը մեկ պարբերության մեջ չէր կրկնի նույն արտահայտությունը, որն է՝ «եւ արդ լինի համար ամաց», «եւ արդ առնու համար ամաց»: Ակնհայտ է, որ վերոհիշյալը եւս Կորյունի խմբագրի արդյունքն է: Կորյունը, խորենացին եւ Փարպեցին չգիտեն Հազկերտ 2-րդին, ինչպես ընկալում ենք այժմ. այլ գիտեն Վռամի որդի Հազկերտին, ուստի «երկրորդ Յազկերտին», «երկրորդ» հետագա միջամտության, այն է՝ Կորյունի խմբագրի արդյունքն է:

Կորյունի խմբագիրը պարզապես չի իմացել Սահակի եւ Մաշտոցի մահվան տարին, քանի որ բնագրում բացակայել է տարվա հաշիվը եւ «յառաջնումն»-ը հասկացել է առաջին:

Կորյունի խմբագիրը «եւ դպրութեանն հայոց յութերորդ ամէ Յազկերտի առեալ սկիզբն» նախադասության մեջ, որն, անկասկած, բնագրային է, անհասկանալի պատճառով փոխել է Հազկերտի տարեթիվը, որը պետք է լիներ «յթերորդ»՝ «յըբերորդի» փոխարեն: Տառ-թվով գրելու դեպքում ձեռագրերում Թ-ի անցումը Ը-ին կամ հակառակ սովորական գրչական սխալ է: Այդ 9-ը թիվը հիմնավորել ենք հաշվումներով:

Վերջապես, Կորյունի խմբագիրը միջամտել է նախնական բնագրին նաեւ այլ տեղերում: Այսպես, Մաշտոցի Վաղարշապատ վերադառնալը դնում է «ի վեցերորդ ամի Վռամշապիոյ արքային Հայոց մեծաց», որը ընդմիջարկություն է՝ վերցրած Ասողիկից²⁹, քանի որ ոչ խորենացին եւ ոչ էլ Փարպեցին, ինչպես եւ մինչեւ Ասողիկը գործած որեւէ հեղինակ այդ մասին չունեն որեւէ նշում: Այստեղից հետեւում է, որ Կորյունի խմբագիրը ապրել է 11-րդ դարի սկզբներից հետո:

Ի դեպ, գրերի գյուտի Վռամշապուհի 6-րդ տարվա որոշումը Ասողիկի հաշվումների արդյունք է³⁰:

Այսպիսով, կասկած չի կարող լինել, որ մեր կողմից փակագծերի մեջ առնված հատվածը Կորյունի համառոտ խմբագրի հավելվածն է:

Մնում է պարզել, թե Կորյունի վերոհիշյալ հատվածի բնագրային մասն իր տեղում է: Կորյունը Մաշտոցի վարքը տվել է հիմնականում ժամանակագրական կարգով: Ուստի վերջում չէր խախտի այդ սկզբունքը: Մանավանդ, իսկական հիշատակարան-վերջաբանը այդ հատվածից առաջ եղածն է, երբ Կորյունը գրում

ւ, որ նա հին գրույցներից չի տեղեկացել Մաշտոցի եւ այլոց մասին, այլ ականատես եղել նրանց կերպարանքներին եւ ընթերակա հոգեւոր գործերին եւ լսող նրանց շնորհապատում ուսման, արքանյակը ըստ ավետարանական հրամանների եւ այլն:

Կարծում ենք, որ վերջաբան կոչվածը եղել է Մաշտոցի թաղման նկարագրությունից հետո եւ Վահան Ամատունու կողմից երեք տարի անց տաճար կանգնեցնելու եւ նրա ներսում սրբի, այն է՝ Մաշտոցի գերեզմանը շինելու նկարագրությունից առաջ:

Ճշտեցիմք այն նախադրյալները, որոնց հիման վրա պետք է որոշենք գրերի գյուտի թվականը: Դառնանք գրերի գյուտի տարեթվի որոշմանը: Կորյունը հաղորդում է, որ հայոց դպրութեան սկիզբը եղավ Մաշտոցի մահվանից հաշված 35-րդ տարում (բառացի հասկանալու դեպքում Մաշտոցի մահվանից հաշված 34 տարի 7 ամիս) (442-35), որն համարժեք է 407թ. օգոստոս-408թ. օգոստոս միջոցին (բառացի՝ 408թ. փետրվար-օգոստոս):

Կորյունը վկայում է, որ հայոց դպրութեան սկիզբը համաժամանակյա է Հազկերտի, այն է՝ Հազկերտ 1-ինի 9 տարվա հետ: Վերջինս ժամանակակից թվականի է վերածվում Կորյունի հայտնած տվյալներով եւ մեր ստացած արդյունքներով: Կորյունը գրում է, որ Մաշտոցի մահից մինչեւ գրերի գյուտը 35 տարի: Միաժամանակ նա հավաստում է, որ գրերի գյուտը եղավ Հազկերտի 9-րդ տարում: Վերոհիշյալ թվերը գումարենք եւ հանենք մեկ կստանանք 43: Մաշտոցի մահվան տարուց այն է՝ 442 թվից հանենք 43 կստանանք 399 թվական:

Հարկ է նշել, որ Հազկերտի 1-ին տարվա ամիսը որոշելու համար պետք է հանել փետրվար-օգոստոս միջոցը, ուստի Հազկերտ առաջինի 1-ին տարին ընկնում է 399թ. օգոստոս-400թ. օգոստոս միջոցին: Հազկերտ առաջինի թագավորության սկիզբը այլ սկզբնաղբյուրներով որոշվել է 399թ.: Սելեւկիա-Տիգրեոնում կայացած ժողովի արձանագրության մեջ նշվում է, որ այն տեղի է ունեցել Հազկերտի 11-րդ տարվա փետրվարի սկզբին, երեքշաբթի օրը: Ըստ էլիսահի, Սելեւկիա-Տիգրեոնի ժողովը կայացել է Սելեւկյան տոմարի 721 թվականի փետրվարի 1-ին, երեքշաբթի: Ինչպես նշել են ուսումնասիրողները, 410 թվականի փետրվարի 1-ին երեքշաբթի էր: Եթե Հետեւենք Սելեւկյան տոմարի տարեսկզբին, ապա Հազկերտի 11-րդ տարին սկսել է 409 թվի հոկտեմբերի 1-ին եւ ավարտել է 410թ. սեպտեմբերի վերջին, իսկ պարսից տոմարական տարվա համեմատ Հազկերտ 1-ինի 11-րդ տարին սկսվել է 409թ. օգոստոսի սկզբներին եւ ավարտել է 410թ. օգոստոսի սկզբներին: Նախապատվությունը տալիս ենք պարսից տոմարական տարվա սկզբին, որը, ինչպես տեսանք, հիմնավորվում է հայոց տոմարական տարվա ամսաթվերով, ուստի Հազկերտ առաջինի 1-ին տարին համարժեք է 399/400թ. օգոստոսից-օգոստոս միջոցին: Հազկերտ Ա-ի 9-րդ տարին (399=9) համաժամանակյա է 407թ. օգոստոս-408թ. օգոստոս:

Կորյունի հաղորդած տվյալները հնարավորություն են տալիս որոշել հազ-

կերտների թագավորության սկիզբը, այն է՝ օգոստոսը, որը համահունչ է Պարսից տոմարական տարվա սկզբի հետ: Վերոհիշյալ վերլուծությունից հետևում է, որ Պարսից արժանների տարեսկիզբները հաշվվել են Պարսից տոմարական տարվա հիման վրա: Պարզ է դառնում, որ Կորյունի հավաստումով Մաշտոցի կրոնավորության 45 տարիները, ավելի ստույգ՝ 44 տարի 7 ամիսը համարժեք են պարսից թագավորների 45 տարվան, այն է՝ Վռամ-Կրմանի 10-րդ եւ 11-րդ տարվան (2 տարի) գումարած Հազկերտ առաջինի 21 տարին գումարած Վռամ 2-րդի 19 տարին՝ գումարած Հազկերտ 2-րդի 2 տարին եւ յոթ ամիսը (44 տարի 7 ամիս), կլոր 45 տարի: Մաշտոցի կրոնավորության եւ Պարսից թագավորների տարիների գումարը՝ 45-ը, կլորացվելու հետեւանքով կտուժեր, եթե չունենայինք հայոց տոմարական տարվա ամսաթիվը եւ հաշվեինք վերջինիս տեւողությամբ: Քանի որ ունեն թե մեկը եւ թե մյուսը, ուստի հեշտությամբ վերականգնվում են կատարված իրողությունը: Պարզվում է, որ կլորացված տարվա ավելի քան 5 ամիսը՝ ավելորդ ամիսները, պատկանում են մինչեւ Մաշտոցի կրոնավոր դառնալու տարվան, այն է՝ 397 թվականին, ինչպես եւ Վռամ Կրմանի 9-րդ տարվա վերջին մասին, իսկ մոտ 7 ամիսը վերջին տարվան, այն է՝ 441 թվականի օգոստոս-442 թվականի փետրվար միջոցին, որը եղել է Հազկերտ 2-րդի թագավորության 3-րդ տարվա օգոստոս-փետրվար միջոցը:

Կորյունը Դանիելյան նշանագրերի ձեռքբերման եւ Մաշտոցի Ասորիք կատարած ուղեւորության մասին հաղորդելիս տալիս է Վռամշապուհի տարիներով: Հաշվեցները իրավամբ կասկած են հայտնել առկա բնագրերում մեզ հասած տարիների համար որպես գրչական սխալների արդյունք, եւ տարբեր առաջարկություններ արել, սակայն չեն կարողացել հիմնավորել:

Ստուգման միակ տարբերակը խորենացին է: Թեեւ վերջինս հայոց գրերի գյուտի տարին տվել է ոչ թե Վռամշապուհի թագավորության, այլ Արկադիոս թագավորի վերջին տարով եւ Թեոդոս Փոքրի թագավորության սկզբով: Խորենացու այս հաղորդումը եւս հնարավոր չէ աղերսել նրա ժամանակագրական համակարգի տվյալ հատվածի հետ, որովհետեւ այս առիթով չունի որեւէ համաժամանակյա տարեթիվ, բացառությամբ ժամանակակից թվականի վերածելը: Այնուամենայնիվ, Վռամշապուհի տարիները հնարավոր է վերականգնել խորենացու միջոցով, նկատի ունենալով մի կողմից Սահակի մահվան եւ կաթողիկոսության տարիները, իսկ մյուս կողմից հայոց խոսքովի եւ պարսից Հազկերտի թագավորության տարիների համարժեքները:

Ներկայացնում ենք մեր կողմից կազմած խորենացու ժամանակագրական աղյուսակի վերջին հատվածը, իսկ ծանոթագրությունների մեջ Կորյունի՝ Մաշտոցին ինչպես եւ պարսից թագավորներին վերագրվող տարեհանգկները, վերածած ժամանակակից թվականներին:

Արշակունյաց թվականություն	Դիտվենտիա- նոսի թվակա- նություն	Դարսից թա- գանակների անվանումները և տարբերվողը	Հայոց թագա- վորների ան- վանումները և տարբերվողը	Հայոց կարա- ղիվանների անվանումները և տարբերվողը	Հռոմա-բյուզ- նաց. անվ. և տարբեր. եռալ վկ.	Ներկա թվական	Ծանոթու- թյուններ
1	2	3	4	5	6	7	8
638	107	Շ 68	Խոս 3	Ս 1	Ա Ո	390/1	Վ 3
639	108	Ա 69	րով 4	Ա 2	Ի Ն	391/2	Ռ 4
640	109	Պ 70	5	Հ 3	Կ Ո	392/3	Ա 5
641	110	ՈՒՀ 71	Վ 1	Ա 4	Ա Ր	393/4	Մ 6
642	111	ԱՐ 1	Ռ 2	Կ 5	Դ Ի	394/5	4-րդ Գ
643	112	ՏԱ 2	Ա 3	6	Ի Ո	395/6	8
644	113	ՇՆՐ 3	Մ 4	7	Ո Ս	396/7	9
645	114	Վ 1	Շ 5	8	Ս	397/8	10Մ 45 1
646	115	Ռ 2	Ա 6	9		398/9	11Ա 44 2
647	116	Ա 3	Պ 7	10		399/400	Հ 1Ե 43 3
648	117	Մ 4	ՈՒ 8	11		400/1	Ա2Տ 42 4
649	118	5	Հ 9	12		401/2	Զ3Ո 41 5
650	119	6	10	13		402/3	Կ48 40 6
651	120	7	11	14		403/4	Ե5 39 7
652	121	8	12	15		404/5	Ր6 38 8
653	122	9	13	16		405/6	Տ7 37 9
654	123	10	14	17		406/7	1-ից 8 36 10
655	124	Հ 1	15	18	Թ	407/8	9 35/11
656	125	Ա 2	16	19	Է Փ	408/9	10 34 12
657	126	Զ 3	17	20	Ո Ո	409/10	11 33 13
658	127	Կ 4	18	21	Դ Ք	410/1	12 32 14
659	128	Ե 5	19	22	Ո Ր	411/2	13 31 13
660	129	Ր 6	20	23	Ս	412/3	14 30 16
		Տ					
661	130	7	21	24		413/4	15 29 17
662	131	8	Խ 1	25		414/5	16 28 18
663	132	9	ՇԱ 1	26		415/6	17 27 19
664	133	10	Պ 2	27		416/7	18 26 20
665	134	11	ՈՒՀ 3	28		417/8	19 25 21
666	135	Վ 1	ԱՆ 1	28		418/9	20 24 22
667	136	Ռ 2	ԻՇ 2	29		419/20	21 23 23
668	137	Ա 3	ԽԱՆ 3	30		420/1	Վ1 22 24

1	2	3	4	5	6	7	8
669	138	Մ 4		31		421/2	Ռ2 21 25
670	139	5		32		422/3	Ա3 20 26
671	140	6		33		423/4	Մ4 19 27
672	141	7		34		424/5	5-րդ 5 18
673	142	8		35		425/6	28
674	143	9		36		426/7	6 17
675	144	10		37		427/8	29
676	145	11		38		428/9	7 16 30
677	146	12		Ս. 1 39		429/30	8 15 31
678	147	13		ԲԲ 1 40		430/1	9 14 32
679	148	14		ԲԶՈ 2 41		431/2	10 13 33
680	149	15		3 42		432/3	11 12 34
681	150	16		Շ 1 43		433/4	12 11 35
682	151	17		Մ 2 44		434/5	13 10 36
683	152	18		ՈԻ 3 45		435/6	14 9 37
684	153	19		Ե 4 46		436/7	15 8 38
685	154	20		Լ 5 47		437/8	16 7 39
686	155	21		1 48		438/9	17 6 40
687	156	ՀԱՁ 1		2 49		439/40	18 5 41
688	157	ԿԵ 2		ԱՆ 3 50		440/1	19 4 42
689	158	ՐՏ 3		ԻՇԽ 4 51		441/2	ՀԱՁ1 3 43
				Մ. 1			ԿԵ 2 2 44
							ՐՏ 3 1 45
							2-րդ

Խորենացու եւ Կորյունի վկայությունների հիման վրա կազմած ժամանակագրական աղյուսակի մեկնակետը հանդիսացել է Սահակի եւ Մաշտոցի մահվան տվյալները եւ մեր ստացած արդյունքները:

Խորենացու հայ ժամանակագրությանը վերաբերող տարեթվերը մեծագույն մասը բացարձակ տարեթվեր են, որոնք հնարավոր չէ հերքել վաղ շրջանի հայկական որեւէ սկզբնաղբյուրով, այլ ընդհակառակը, ինչպես կոտեսնենք, այդ ըսկըզբնաղբյուրները հաստատում են, ուստի նրա ժամանակագրական համակարգի տարեթվերը, սկսած 4-րդ դարի 80-ական թվականների վերջերից (խոսքով, Վրամշապուհի թագավորության եւ Սահակի կաթողիկոսության Արտաշես Արտաշիրի, Արշակունյաց թագավորության անկման տարին եւ այլն) հիմնականում պետք է ընդունվի հայագետների կողմից եւ հայ ժամանակագրությունը հիմնվի խորենացիական տվյալների վրա:

Ժամանակագրական աղյուսակից պարզ երեւում է, որ Սահակի կաթողիկոսու-

քյան 1-ին տարին համարժեք է հոսորվի թագավորության 3-րդ տարվան (390թ. օգոստոս-391թ. օգոստոս): Վոամշապուտի 5-րդ, Սահակի 8-րդ, Մաշտոցի կրոնավորության 1-ին եւ (մահվանից 45-րդ տարիներին) = 397/8թթ.:

(Հստ հորենացու, Հազկերտի 1-ին տարին)³², ըստ Կորյունի Հազկերտի 1-ին 9-րդ տարին համաժամանակյա է Վոամշապուտի 15-րդ, Սահակի 18-րդ, Մաշտոցի կրոնավորության 11-րդ եւ մահվանից 35 տարիներին) = 407/8թթ.:

Հազկերտի 2-րդ տարին = Սահակի 51-րդ տարվան = 440/441թթ.:

Վերջապես Հազկերտի 3-րդ տարին = Մաշտոցի 45-րդ տարվան = 441/2թթ.:

Խորենացու ժամանակագրական աղյուսակից երևում է, որ նա հստակ պատկերացրել է Արկադիոսի վերջին տարին եւ Թեոդոս փոքրի թագավորության ըսկիզբը, այն է՝ 407/8թթ., որն համահունչ է ներկա թվագրությանը, որով եւ Խորենացին թվագրել է Հայոց գրեթե գյուտի տարին:

Կորյունի՝ Վոամշապուտի տարեթվերով վկայված եղելությունները նոր երանգ եւ բովանդակություն են ստանում Խորենացու ժամանակագրական համակարգի եւ Կորյունի տվյալների համադրումով: Հստ Խորենացու եւ Կորյունի համաժամանակյա տարեթվերի՝ Վոամշապուտի 5-րդ տարում (= Սահակի 8-րդ տարում) Մաշտոցը անցել է կրոնավորության (397/8թթ.): Ի դեպ, Առավանի հազարապետության տարիներին³³ (391/2-397թթ.) այն է՝ հոսորվի վերջին եւ Վոամշապուտի սկզբի տարիներին (Վոամ չորրորդի տարիներին) Մաշտոցը վարել է արժունի դիվանի դպիրի պաշտոնը, որոնք միաժամանակ զինվորական ծառայության մեջ էին: Այդ պաշտոնում մնացել է մինչեւ 397 թվի օգոստոս, մոտ 6 տարի:

Եթե ընդունենք, որ Մաշտոցը արժունական դիվանի դպիր է դարձել 20 տարեկան հասակում, ապա նրա ծնունդը ընկնում է 370-ական թվականների սկզբներին, այսինքն՝ Պապի թագավորության տարիներին:

397/9թթ. միայնակեցության անցնելուց, ապա Գողթնում ֆրիստոնեական հավատը ամրապնդելու ժամանակ շատ օրեր մտածել է հայերեն գրեթե ստեղծման ուղղությամբ: Վոամշապուտի 7-րդ (= Սահակի 10-րդ) տարում, այն է՝ 399/400թթ. Վաղարշապատում հանդիպել է Սահակ կաթողիկոսին եւ իր մտահոգությունը հայտնել հայոց գրեթե ստեղծելու կապակցությամբ եւ նրա հավանությունը գտել: Նույն տարում Սահակը կրոնավորների ժողով է հրավիրում այդ հարցի կապակցությամբ, միաժամանակ տեղեկացնում Վոամշապուտի թագավորին: Վերջինս հայտնել է Դանիելյան գրեթե մասին եւ հոգ է տանում դրանց ձեռքբերման համար Վահրիճի եւ Հաբեյի միջոցով իր թագավորության 7-րդ տարում: Կորյունի ինչպես եւ Փարպեցու բնագրի Ե-ն կարող ենք հեշտությամբ սրբագրել է-ի որպես Ե-ի եւ է-ի սովորական համարվող գրչական սխալ, մանավանդ որ Մաշտոցը միայնակեցության է անցել Վոամշապուտի 5-րդ տարում:

Սահակն ու Մաշտոցը վերցնում են նշանագրերը, միաժամանակ Վոամշապուտին խնդրելով երեխաներ տրամադրել, որոնց միջոցով կարողանային նշանագրերը զործադրել: Վոամշապուտը հրամայում է ամեն տեղ նույն նշանագրերով

կրթել: Մաշտոցը մոտ երկու տարի, այսինքն Վոսմապուտի 8-րդ եւ 9-րդ տարիներին (400/1 եւ 401/402թթ.) ուսուցչութիւն է արել եւ հասել վարդապետական աստիճանի: Սակայն ուսուցման ընթացքում պարզվել է, որ նշանագրերը բավական չէին հայերին լեզվի սիղոբաները-կապերը ամբողջությամբ արտահայտելու համար, մանավանդ, որ Դանիելյան նշանագրերն էլ իսկապես ուրիշ դպրութիւններէից քաղված եւ հարութիւն առած հանդիպեցին, ուստի երկրորդ անգամ են մտածել հայերեն գրեր ստեղծելու մասին եւ մի քանի ժամանակ, այն է՝ հինգ տարի, ելք են փնտրել դրանից: Կորյունի ներկա բնագրում վկայված «հինգերորդ»-ը առաջարկում ենք սրբագրել «հնգետասներորդ» (15): Անկասկած է, որ բնագրում քիվ-միավորին հաջորդել է քիվ-տասնավորը, մանավանդ երբ նկատի ենք ունենում Մաշտոցի կրօնական դատնալու եւ հայոց գրերի գյուտի միջեւ առկա 10 տարվա (45-35) տարբերությունը: Նույնն պետք է լինէր Վոսմապուտի տարիների միջեւ (15-50): Պարզ է, որ Վոսմապուտի 15-րդ տարում, այն է՝ 407/8թթ., նրա հրամանով եւ Սահակի համաձայնությամբ Մաշտոցը մանուկներ առավ եւ ճանապարհ ընկավ Ասորիք՝ Ամիդ, Եդեսիա, ինչպես եւ Սամոսատ քաղաքները:

Աշակերտներից ոմանց կարգեց ասորական, իսկ ոմանց հունական դպրութիւն սովորելու, իսկ ինքն սկսեց զբաղվել հայոց գրերի ստեղծման եւ քարգմանութեան խնդիրներով: Հայոց տոմարի նույն տարում, որն ընկնում է հուլյան հաշորդ տարվա վրա, այսինքն Վոսմապուտի 15-րդ տարվա վերջերին, որը հիմնավորվում է Կորյունի մյուս երկու վկայութիւններով, ինչպես եւ Կորյունի ու Խորենացու համաձայնակյա քվերով Մաշտոցը վերադարձավ Հայաստան՝ արդեն ստեղծված հայոց գրերով: Մաշտոցին եւ աշակերտներին դիմավորեցին Ռահգետի ափին ցնծութեան ձայներով եւ հոգեւոր երգերով ու բարձրաձայն օրհնություններով եւս դարձան Վաղարշապատ եւ տոնական ուրախությամբ անց կացրին օրերը:

Հայոց Տոնացույցից գիտենք, որ Թարգմանչաց տոնը եղել է Պենտակոստեից հետո եկող 5-րդ կիրակիից առաջ հանդիպող հինգշաբթի օրը, որը տվյալ դեպքում համարժեք կլինի 408 քվականի մարգագ 7-ին (հունիսի 18), հինգշաբթի, ուստի Մաշտոցը հայոց գրերը Վաղարշապատ է բերել հայոց տոմարական տարվա 11-րդ ամսվա սկզբներին եւ հուլյան տոմարի 6-րդ ամսվա կեսերից հետո, այսինքն Վոսմապուտի 15-րդ տարվա վերջերին:

Պարզ է, որ հայոց գրերի գյուտի տարեթիվը ընդունվել է ոչ այդ տարվա այն հատվածը (407 օգ.-408թ. սկզբները), երբ Մաշտոցը Ասորիքում էր, այլ այն ժամանակ, երբ հայոց գրերը Մաշտոցը բերեց Վաղարշապատ եւ պաշտոնապես ընդունվեց Վոսմապուտի քաղաքի եւ Սահակ կաթողիկոսի կողմից, մանավանդ, երբ նկատի ենք ունենում Դանիելյան նշանագրերի ուսուցման անհաջող փորձը:

Այդ տոնական օրը հետագայում, այսինքն Սահակ կաթողիկոսի եւ Մաշտոց վարդապետի ժամանակ մտցրեցին Հայոց բրիստոնեական Տոնացույցի մեջ իբրեւ Թարգմանչաց տոն, որը հայոց եկեղեցին տոնում է մինչեւ օրս:

Մ.Զամչյանի վկայության համաձայն «ի հին յիշատակարանս կարգաւորութեան Մաշտոցի՝ երրորդ ամ թարգմանութեան կամ դպրութեան սրբոյն Մեսրոպայ Բաղդատի ընդ քսան եւ միեքորդի ամ կաթողիկոսութեան սրբոյն Սահակա. յուստի եւ սկիզբն թարգմանութեան համեմատուի ընդ ութետասներորդ ամ նորա³⁴»:

Խորենացու ժամանակագրության համաձայն գրերի գյուտի տարին Սահակ կաթողիկոսի 18-րդ տարին է, այն է՝ 407/8թթ.:

Ուսումնասիրողների ուշադրությունն ենք հրավիրում հետեւյալ համարժեք տարեթվերի վրա:

1. Վոամշապուհի 5-րդ տարին Սահակ կաթողիկոսի 8-րդ տարվան = Վոամ 4-րդի 10-րդ տարվան = Մաշտոց վարդապետի կրոնավորության 1-ին տարվան = Մաշտոցի մահվանից 45-րդ տարվան = 397/398թթ. օգոստոսից օգոստոս:

2. Վոամշապուհի 7-րդ տարին = Սահակի 10-րդ տարվան = Հագկերտ Առաջինի 1-ին տարվան = Մաշտոցի կրոնավորության 3-րդ տարվան = Դանիելյան Նշանագրերի ձեռքբերման տարվան = 399/400թթ. օգոստոս-օգոստոս:

3. Վոամշապուհի 15-րդ տարին = Սահակի կաթողիկոսության 18-րդ տարվան = Հագկերտ 1-ինի 9-րդ տարվան = Մաշտոցի կրոնավորության 11-րդ տարվան = Մաշտոցի մահվանից 35-րդ տարվան = 407/8թթ. օգոստոս-օգոստոս:

Ինչպես նկատելի է, Մաշտոցի կրոնավորության եւ գրերի գյուտի տարեթվերի տարբերությունը 10 տարի է (45-35, 15-8, 18-8 եւ 11-1), իսկ Դանիելյան Նշանագրերի ձեռքբերման եւ հայոց գրերի գյուտի տարեթվի միջեւ առկա է 8 տարվա տարբերություն (18-10, 15-7 եւ 9-1): Այս բոլոր սկզբունքային տարբերվելը փաստարկված են 5-րդ դարի սկզբնաղբյուրներում կամ ստանում ենք ճշգրիտ հաշվումներով: Այն հնարավորություն է տալիս վերջնական եզրահանգման համար:

Այսպիսով անկախ եւ ժամանակակից սկզբնաղբյուրների համակողմանի բնույթով, ինչպես եւ օբյեկտիվ հաշվումները հնար են տալիս հիմնավորել, որ Սահակ կաթողիկոսը մահացել է 441թ. Նավասարդի 30-ին (Սեպտեմբեր 6) ռաբաթ օրը, իսկ Մաշտոց վարդապետը՝ 442թ. Մեհեկանի 13-ին (Փետրվարի 16) երկուշաբթի օրը:

Հայոց գրերի գյուտի տարեթիվն է 407/408թթ. օգոստոս-օգոստոս, իսկ հայոց գրերի տոնը առաջին անգամ կատարվել է 408թ. Մարգաթ 7-ին (Հունիսի 18) հինգշաբթի օրը, որը եւ մտել է Հայոց ֆրիստոնենական Տոնացույցի մեջ իբրեւ Թարգմանցաց տոն:

Դանիելյան Նշանագրերը Վաղարշապատ են բերվել 399/400թթ. օգոստոս-օգոստոս միջոցին, այսինքն Վոամշապուհ թագավորի 7-րդ, Սահակ կաթողիկոսի 10-րդ, Հագկերտ Առաջինի 1-ին եւ Մաշտոց վարդապետի կրոնավորության երրորդ տարում: Ըստ էության Դանիելյան Նշանագրերի ձեռք բերմամբ (399/400թթ.) եւ օգտագործմամբ (400/1-401/2թթ.) սկսվել է հայոց Նշանագրերի ըստեղծման գործընթացը եւ ավարտվել է հայոց ինքնուրույն գրերի հորինմամբ (407/8թթ.):

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մ.Զամչյանց, Պատմութիւն հայոց, 1784, Վենետիկ, Հ.Ա. էջ 490-496, 755-765: Ի.Հարությունյան, Հայոց գիրը, Թիֆլիս, 1892 Նորայր Բյուզանդացի, Կորիւն վարդապետ. Նորին թարգմանութիւն, Տփլիս, 1900, Գ.Տեր-Մկրտչյան, Հայ գրերի 1500-ամյակի առթիվ, Արարատ, 1912, նո. 56, էջ 490-514, Հ.Մարկ-վարտ, Հայոց Աբուբենի ծագումը եւ Մաշտոցի կենսագրությունը (տես Մեսրոպ Մաշտոց, Հոգվածների ժողովածու, Ե., 1962, էջ 117-180), Ն. Աղոնց, Անծանոթ էջեր Մաշտոցի եւ նրա աշակերտների կյանքից, Հանդէս ամսօրեայ, 1925, Կոր-իւն, Վարդ Մաշտոցի, ուղղեալ եւ լուսաբանեալ ի Գառնիկ Ֆնագեանէ, Երուսա-ղեմ, 1930, էջ 75-77, Հ.Թորոսյան, Քանի մը խնդրական կետեր Կորյուն գրքին մէջ, Բազմավեպ, 1932, էջ 257-259, Հ.Մանանդյան, Մեսրոպ Մաշտոցը եւ հայ ժողովրդի պայքարը մշակութային ինքնուրույնության համար (ռուսերէն), Ե., 1941, Նույնի՝ Հայոց գյուտի տարեթվի հարցի շուրջը, նո. 7, էջ 41-57: Ն. Ակիմ-յան, Մ.Մաշտոց վարդապետ, Վիեննա, 1949: Ե. Տեր-Մինասյան, Հայոց գրերի գյուտի թվականի եւ այլ հարակից խնդիրների մասին Բանբեր Մատենադարանի, նո. 7, 1964, էջ 25-47, Հ.Անաույան, Երկու ուղղում Կորյունի մէջ: Տեղեկագիր, 1941, նո. 1, էջ 120, Նույնի՝ Հայոց գրերը, Ե., 1968, Ս.Քոլանջյան, Մովսես Խորենացու հանրահայտ երկաթագիր պատտիկն ու Դանիելյան նշանագրերի օգտագործման ժամանակի հարցը, Բանբեր Մատենադարանի, թիվ 4, էջ 163-192, Ա.Աբրահամյան, Հայ գրի ստեղծման տարեթիվը (տես. «Մեսրոպ Մաշտոց» Երեւանի պետ. համալսարանի հրատ. հոգվածների ժողովածու: Ե., 1963), Նույ-նի՝ Հայոց գիր եւ գրչություն, Ե., 1973, էջ 39-55, Ա.Մարտիրոսյան, Հայոց գրե-րի գյուտի թվականը, Պատմա-բանասիրական հանդես, թիվ 3, 1981, էջ 64-80, Նույնի՝ «Մաշտոց», Եր. 1982:

2. Կանոնագիրք հայոց, հ. 1, էջ 499: Համառոտակի նշենք, որ հունվարի 6-ին Քրիստոսի ծնունդն ու հայտնությունը միանգամից տոնելու ավանդույթը հայոց մէջ խախտվել էր, եւ ծնունդն ու հայտնությունը տոնվում էր առանձին՝ դեկտեմ-բերի 25-ին եւ հունվարի 6-ին, ամենայն հավանականությամբ, Սահակ կաթողի-կոսի եւ Մաշտոց վարդապետի մահից հետո: Շահապիվանի ժողովը, ըստ մեր հաշվումների, հրավիրվել է 445 թվականի դեկտեմբերի 25-ին նորաբեր տոնի օրը, Սահակի մահվանից հետո 5-րդ եւ Հազկերտի թագավորության 7-րդ տա-րում: Եղիշի մոտ հիշատակված հայտնության եւ հաղթության տոնը, որ եղել է ֆաղոց ամսին կատարվել է դեկտեմբերի 25-ին, որովհետեւ 449-452թթ. ֆաղոց 30-ը համարժեք էր հունվարի 2-ին, այսինքն հունվարի 6-ը դուրս է մնում ֆաղոց ամսի սահմաններից: Ուշագրավ է, որ 480-ական թվերին ֆաղոց ամիսը դուրս է ընկնում դեկտեմբերի 25-ի սահմաններից: Հայտնության տոնը ֆաղոց ամսին

կատարելու փաստը եւս ցույց է տալիս, որ եղիշեն ժամանակակից է իր նկարագրած դեպքերին: Նա վախճանվել է 469թ. Մեհեկանի 21-ին (փետրվարի 17) երկուշաբթի օրը ղեռնու վերջնականորեն՝ չավարտած իր երկը:

3. Անանիա Շիրակացու մատենագիտություն. էջ 289,

4. Սահակի հիշատակի օրը առաջավորաց պահի 2-րդ շաբաթվա շաբաթ օրն էր, իսկ Մաշտոցինը՝ Աստվածածնից հաշված վեցերորդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթին: 5-րդ դարի Տոնացույցում Սահակի եւ Մաշտոցի հիշատակի օրերը պետք է ունենային հակառակ հաջորդականություն: Ամենայն հավանականությամբ այդ փոփոխությունը կատարել է Հովհան Մանդակունին կամ Սողոմոն Մաֆինացին իր Տոնականում: Տոնացույցը հասել է մեզ ուշ շրջանի խմբագրություններով:

5. Տոնացույցը ամբողջական չէ: Այնտեղ եղած տվյալների հիման վրա այն թվագրում ենք 1164թ. կամ 1174թ.: Ձեռագրաց ցուցակի հեղինակները թվագրել են 13-րդ դարով:

6. Բնագրում՝ Սահատ:

7. Խոսքը Թարգմանաց տոնի մասին է:

8. Փ.Անթաբյան, Վարդան Արեւելցու ներքողը նվիրված հայոց գրերի գյուտին, Բանբեր Մատենադարանի, թիվ 7, 1964, էջ 365-376, 377-398:

9. Կորիւն, Վարդ Մաշտոցի, Երեւան, 1941, էջ 86-88

10. **a,b,c,d,e**, վ չիք երկրորդ: 1833թ. եւ 1894թ., ինչպես եւ Երուսաղեմի հրատարակությունների մեջ բացակայում է «երկրորդ»-ը, իսկ համառոտ խմբագրության որոշ ձեռագրերում առկա է «երկրորդ»-ը:

11. Երուսաղեմի 1894թ. եւ թիֆլիսի 1913թ. հրատարակությունների մեջ «ի տասն եւ յեթ», որը գրչական սխալ է:

12. Անդ. էջ 98-100

13. Մ.Աբեղյան ուղղել է՝ Կրմանայ:

14. Մ.Աբեղյանը վերականգնել է՝ «եւ Վոամայամսութ եւ տասն»:

15. Փոքր ինչ հետո ցույց կտանք, որ փակագծերի մեջ վերցված հատվածը Կորյունի համառոտ խմբագրի հավելումն է:

16. **d**-ում՝ յառաջին, որը, ինչպես ցույց կտանք, ընդմիջարկություն է եւ վերահաշվարկվել է Խորենացու տվյալների հիման վրա: Հարկ է նշել, որ Կորյունի նախնական բնագրում, ինչպես ցույց են տալիս հաշվումները «յըբերորդը» պետք է եղած լիներ «յթերորդ»:

17. անդ. էջ 98-1000:

18. Տողատակում եւ նոր համեմատված տեքստերում տարընթերցվածներ՝ ցակիզքն երկրորդին (**b** Երկրորդի) ամի յազկերտի (ազկերտի) Պարսից եղելոյ թագաւորը:

19. Գիրք Գ, գլուխ 81, էջ 355-356:

20. Անդ.

21. 1933թ. հրատ. մեջ՝ Յազկերտի որդւոյ Վոսմայ Պարսից արքայի (էջ 110):

22. Ղազար Փարպեցւոյ արարեալ Պատմութիւն, Վենետիկ, էջ 63-64:

23. Ղազար Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց եւ թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, Վենետիկ, 1933 (4-րդ հրատ), էջ 110, 113, Թիֆլիսի 1907թ. հրատ., էջ 75-77

24. Dulaudier E., *Recherches sur la chronologie armenienne, technique et historique*, Paris, 1859, էջ 135-136, ծան. 40 Գ.Տեր-Մկրտչյան, Հայ գրեր 1500-ամյակի առթիւ «Մեսրոպ Մաշտոց» ժողովածու, էջ 186-187:

25. Հ.Մանգլյան, Եզվ. աշխ. էջ 88-89, Ս.Աբրահամյան, Եզվ. աշխ. էջ 128, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 2, 1964, էջ 419, Հ.Մարտիրոսյան, Եզվ. աշխ., էջ 78:

26. Ուսումնասիրողների մտնով չի անցել, որ Կորյունի բնագրի Եզված հատվածում բացակայում է տարեթիվը, որովհետեւ «յառաջնումըն» համարել են առաջին, մինչդեռ, ինչպես կոնսենսն, «յառաջնումըն» համարժեք է խորենացու եւ Փարպեցու «ի սկզբան» եւ «ցսկիզբն» բառերին:

27. Փակագծի մեջ առնված հատվածը համարում ենք հետագա հավելման արդյունք:

28. Այս տարեթիվը գրչական սխալի արդյունք է. Աժ-ան կամ Ժ-ն դարձել է Թժ-ան կամ Ժք:

29. Ստեփանոսի Տարօնեց ոյ Ասողական Պատմութիւն տիեզերական Բ.Պետերբուրգ, 1885 էջ 74

30. Անդ.

31. Նշենք, որ Մաշտոցի Վաղարշապատ վերադառնալու տարեթիվը այն է՝ «ի վեցերորդ ամի Վոսմայարքայի արքային հայոց Մեծաց» համարում ենք հետագա միջամտության արդյունք: Այդ տարեթիվը չի փաստագրվել ոչ խորենացու, ոչ էլ Փարպեցու մոտ: Առաջին անգամ հիշյալ տարեթիվը հաշվել է Ասողկը, ուստի այդ միջամտությունը Կորյունի խմբագիրը կատարել է Ասողիկի ազդեցության տակ, 11-րդ դարի սկզբներից հետո:

Կասկած չկա, որ Կորյունը չէր կարող օգտագործել «Հայոց Մեծաց» արտահայտությունը, որն առկա է ընդմիջարկության մեջ: Մանավանդ քիչ առաջ նախորդ հատվածում օգտագործել է «Վոսմայարքայի արքային Հայոց» կապակցությունը:

32. Այս հաշվարկը մեզ հիմք է տվել նշելու, որ Կորյունի ընդօրինակություններից մեկում (6-ում) կատարվել է վերահաշվարկ եւ 9-ի փոխարեն գրվել է 1:

33. Կորյունի հիշատակած Առավան հազարապետը, ամենայն հավանականությամբ, խորենացու վկայած Վահան Առավելյանի որդին է, Վերջինս ուրիշների հետ Արշակի վերջին զանձերն էր գողացել եւ հասցրել խոսրովին: Կարծում ենք, որ խոսրովը նրան նշանակել էր հազարապետ (390-391թթ.), եւ հազարապետու-

քյունը հորից անցել է որդուն: Բացառված չէ, որ այն Վահանն էլ Ամմիանոս Մարկելիանոսի հիշատակած **Arrabannes**-ի (Առաբաննես Առավանեսի) որդին լինի: Ամմիանոս Մարկելիանոսը վկայում է, «քե իրեն տեղեկացրել են, որ Առվանը Արտագերսի եւ Պապի թագավոր դառնալու դեպքերից (360թ. վերջ եւ 370թվ ըսկիզբ) առաջ (հավանաբար Արշակ թագավորի ժամանակ) **magister armorum** (զորագլուխ) է եղել: Նրան գլխատել է Պապ թագավորը, հավանաբար 372/3 թվականներին: Այլ խոսքով, կարելի է մեծ հավանականությամբ ասել, որ Առավելյանների նախարարական ցեղի ծագումը կապվում է 4-րդ դարի 2-րդ կեսի հետ եւ նրա հիմնադիրն է եղել Առավանը, որդին Վահանը (նաեւ Ռոստոմը), իսկ բոռներից մեկը նույնպես Առվանը: Նա խոսքով եւ Վոամշապուհ թագավորների ժամանակ հազարապետ էր, հավանաբար 391-397թթ.:

34. Մ.Զամչյան, Պատմութիւն հայոց, հ.Ա. էջ 765:

ՈԱՖԻԿ ՀՈՎԱԿԻՄԻ ՎԱՐՂԱՆՅԱՆ

«ՀԱՅՈՑ ՏՈՄԱՐԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿԸ. ԹԱՐԽՄԱՆԱԿԱՆ ԲՆԱԳՐԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԸ»

Գիտ. խմբագիր՝
Էջադրող՝

Ա.Ս. Պետրոսյան
Շ.Ռ. Ավալյան

Ստորագրված է տպագրության 15.04.93թ.
Չափսը՝ 60x84 1/16. Տպագրությունը՝ օֆսեթ:
Տպագրական 5,25 մամուլ = 4,88 պայմ.մամուլ:
Տպաքանակ՝ 3200: Պատվեր՝ 137:

«Մ.ՎԱՐԱՆՂՅԱՆ» հ/տ հայ-կանադական
համատեղ ՍՊ ընկերություն
Երեւան, Շոպրոնի փողոց, թիվ 21

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0678172

π
A 109425